

ՊԱՏՄԱՔԻՏԱԿԱՆ

Դիպուածի կենդանի նահատակ Պօլսեցի Յօհաննէս
Արք-Եպիսկոպոսի *).

Կրկնակրկին կոտանօք նահատակեալ Այրս Աստուծոյ Յօհաննէս՝ յերկոտասանամեայ հասակի իւրոյ, ի Կոստանդնուպօլիս, ծնող Մայր սորա վախճանեալ՝ Հայրն Արքահամ սիրահարութեամբ այլ ազգ կնոջ միոյ՝ ուրացեալ զհաւատն և խրատով այնմիկ, կամի և զորդին Յօհաննէս ուրացուցանել, թագչելով մանկանն ի տունս զրացեաց, Հայրն բռնութեամբ բռնաւորաց որոնեալ գտանէ, յետ գանակոծութեան, արգելուն երեք ամ շարունակ ի բանտի, ուր հաստապնդութեամբն ի հաւատն սուրբ, տեէ անտրտունջ և անսայթաքելի: Պատրիարքարանի եկեղեցւոյ Միւթէվէլլի Իլիմօնճօղլու Յօհաննէս Ամիրայն, վէզիրի ծանօթութեամբն, հանեալ ի բանտէ փախուցանէ յէջմիածին, ուրանօր զիւր սեպհական սլարկելոյս վարուքն զարգացեալ, լինի վարդապետ, առաքի ի նուիրակութիւն Գաղատիոյ վիճակին կենդանի նահատակ վերտառութեամբ:

Ի Ղուկաս Կաթուղիկոսէ ձեռնադրի եպիսկոպոս՝ եղիական հոգւովն վառեալ, գտանի յառաջագէմ ի միարանութենէ, յաւուրս Հերակլ վրաց Արքայի, ի պատահիլ ժանտախտին ի Տփլիս, Արքայն խնդրէ ի կաթուղիկոսէն, նոյն կենդանի նահատակ Յօհաննէս եպիսկոպոսի ձեռամբն Սուրբ Գեղարթ կոչեցեալ Նշանն առաքել ի Տփլիս Այցելութիւն նեղելոցն ըստ կանուխ փորձառութեան իւրեանց, տանելով զնոյն, կոչի գեղարթակիր:

Յաւուրս Հատմ Շահ Աղայ Մահմէտ խանին, ի գիմաց կաթուղիկոսին, զնայ սա ընդ յառաջ աշխարհաւերին ընծայիւք, վասն կաթուղիկոսի ոչ զնալոյն մատնի Այրս Աստուծոյ ի գործի ախադանի, անխնայ գանակոծ լինի երկրորդ նահատակութեամբ: Ձկնի վախճանի Ղուկաս Կաթուղիկոսին, երբ Արդութեանք և Իշխանք Վրացւոց ջանադիր են զՅօսէփ Արդութեան տանիլ ի Ռուսաստանու ի կաթողիկոսութիւն, և չէր հաճոյ միարանութեան և այլ խոհականաց:

Կիօրկի Արքայն Վրաց և այլ իշխանք ասեն ցկենդանի նա-

*) Տես Արարատ Սեպտեմ — Հոկտեմ. էջ 744 — 774.

հասակ գեղարթակիրն, գրեալ ծանօ միաբանութեան, զի թէ ոչ ընտրեացին զԱռվսէփն, ոչ թողումք զքեզ և զսուրբ Գեղարթն այլ միւս անգամ գնալ յաթոռն:

Սա հնարաւորութեամբ զիշերայն փախուցանէ զսուրբ գեղարթն ձեռամբ սրիկայ արանց, և ինքն արիարար աշխով ճանապարհաւ գնայ հասանի յԱթոռն: Սա էր որ ախոյեան կայր ընդդէմ Դաւթի բռնակալ կաթուղիկոսութեան, և ի ստիպել Երևանու խանին փախչէր, բայց կաշեալ յետս դարձուցանեն, և հարկադրեն զի Սա ինքն օծցէ զԴաւիթն: Արիարար յառաջ մատենալ բարձրագոյն ասէ ի հանդիսի եկեղեցւոյն. բերէք աստ զՄաշտոցն, տեսցուք զայս շանորդին ինչ պետքէր առնեմք, և ապա գրեաց ի Պօլիս, և ի բազում տեղիս՝ օձեցաք և ոչ օծեցաք:

Սա էր, որ յետ օձելոյն զԴաւիթ ևս փախստեալ գնայ ի Տփլիս լի առնէ զըռվ զՌուսաստան, զԹուրքեստան և զպատրիարգն Հայոց յազազս ապօրինաւորութեան Դաւթի, և իրաւունս խնդրէր արդարութեան:

Սա էր, որ ի Դաւթէ փախուցեալ վաթսունաչափ զմիաբան գեղիակոպոս, զվարդապետ, և զկղերան, ընդ որս էին առաջին Բարսեղ եպիսկոպոս, Գրիգոր պատրիարկ ելեալն ի պօլսոյ. ներկայ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն, որ էր յայնժամ վարդապետ, և նարցի Յօհաննէս կաթուղիկոսն, զայս ամենայն իւր խոհական կառավարութեամբն կերակրօղ և զպիտոյսն հոգացօղ, քանզի Տփլիսու առաջնորդական կոչումն էր ի վերայ սորա, և սա եղբայրական սիրով եօթն ամ կերակրեաց զնոսա:

Բայց վասն միոյ բառի, Քանզի մինչ Դանիէլ կաթուղիկոսն էր ի մարաղայ, եփրեմ Արքեպիսկոպոսն կոչիւր ի Ռուսիայ, և սա ի կողմն Վրաստանու, զրէր զինքենէ պատկեր և փոխանորդ: Սոյն այս յօգաւոր ձայն, եղև բոլոր վերոյգրեցեալ ջերմեռանդ ծառայութեանցն մահարեր թիւն, և յաչս Ազգասէր Միաբանութեանց, մեծ մահացու յանցանք ընդդէմ եկեղեցւոյ և կայսրութեան: Քանզի Պօլսեցի էր, և ոչ բնիկ իւրեանց երկրացի, մի գուցէ կաթուղիկոսութեան թևարկեցէ նոյն վերատառութեամբ, վասն որոյ աննդակից հաւատարիմքն, Բարսեղ, Գրիգոր և Հովթէոս եպիսկոպոսք, ևս և Ներսէս վարդապետ աշտարակեցի, եղեն բանսարկուք, և թշնամիք կենաց նորա: Նա որ միայն ակն ունէր մի ի թարիլ ի նոր ընտիր Հայրապետէ, զնա ևս զառնացուցեալք բանսարկուացն, փոխանակ նախագահ բարձի փառաց և պատուոյ, ևս և շնորհակալութեանց, ի Թիֆլի մտեալ օրէնցեալն բարեհոգի Հայրապետէն, շարունակ քաղեալ է՝ առանց հարց և փոր քննութեանց, ստղտանօք արհամարհանք, և զժգոհութիւնք:

Որովք ծիւրական ախտից ենթարկեալ՝ ըստ պատմութեան

ծանօթ թիֆլիզեցւոյ, փթթեալ տառամանց, հաշեալ մարմնոյ, յետ
գնալոյ Վեհին անտի. դառն տուայտանօք, իբր վերջին նահատա-
կութեամբ ելեալ ի կենաց, ոչ ի ձեռաց անօրինաց, յորոց պա-
հեալ էր գհաւատ և զկեանս իւր, այլ ի հացկատակ բարեկամաց
և ի սննդակից համշիրակաց, որ մինչև ցայսօր աւաղին բարե-
պաշտ Տփթիսեցիք զերանելի նոր նահատակեալս զայս:

Շինումն Գրիգորիայոյ Առաջնորդարանին:

Յերկրորդ զալստեամբ իմով ի Գրիգորիայոյ, որոյ Առաջնորդ-
արանն, յաւուրց Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի ամայի անտէր մնա-
լով բոլորովին քայքայեալ և անսխառնացեալ էր, կամ եղև ինձ ի
հիմանէ, սովորութեամբ Եւրոբիական շինուածոց ի վերայ բլանի
շինել պատշաճաւոր բնակարան մի: Փոփոխամիտ բնակիչքն ընդ-
դիմակաց եղևն կամաց մերոց, թէ փողոցն այն է ի վերայ ճա-
նապարհի, երբ բնակիչքն բաղմանան և հարստանան, վայել է
անդ կրպակ, այսինքն խանութա շինել:

Այս երկարահայեցութիւն նոցա, երկու պատճառաւ արա-
տաւորի. յայտնելով զկողմնական նախանձաւորութիւն նոցին, և
զվախճանական զողորմելի կացութիւնսն մինչև ցայսօր:

Նախ, որ Գրիգոր վարդապետն, պատկից զբացի է նոյն Ա-
ռաջնորդարանին, տուն նորա շինեալ կայ ի վերայ ուղիղ դժի
նոյն փողոցին, երկրորդ ի վաղուց շինեալ ութն խանութքն ի
վերայն նոյն գիծ փողոցին, են Առաջնորդարանին, և ոչ քաղա-
քացւոց, և թէ այլևս որքան շինեացի անդ, ևս պատկանին Առաջ-
նորդարանին, քանզի տեղին այն բլանով և կայսերական Հրամա-
նագրով յատկացեալ է վասն հողեւորական պատկանելեաց, յայտ
է թէ ոչ ունէին իրաւունս արգելօղքն, եթէ ոչ ի հաճոյս Գրիգոր
Վարդապետի կողմնականութեամբ:

Վախճանարար նոյն բնակիչք, անմիաբանութեամբ իւրեանց՝
օր քան զօր աղքատացեալք, ցրուեցան ի գաւառս և ի գիւղս, մօլ-
տովանք և այլք եկեալ բնակին ընդ սակաւ մնացեալ մերազանց:

Մեր ոչ տալով տեղի տարածայն խռովութեանց, ի մէջ ըն-
դարձակ դաւթի շինեցաք հինգ սենեկօք, խահարանաւ, պահա-
րանաւ, գրգատամբ, բաղանօք, քաղցր ջրհորով և սառցատամբ
վայելուչ Առաջնորդարան պարտիզան և ձիոց պատկանելիօք:

Ձորս տակաւին ոչ աւարտեալ ի 1811 ամի Տեառն, Դայլա-
կերեան Յօհաննէս Արքեպիսկոպոսն ի տեղի Եփրեմ կաթուղիկո-
սի Առաջնորդ գալով ի յաժտարխան, գիտացեալ զյափշտակելն
հողոյ Ղրիմու Սուրբ խաչ վանուցն ի գաղթական պուլղարաց,

Հրամայէ մեզ գնալ ի Ղրիմ, ուր ոչ գոյր յաջորդ. հոգածու լինել վանքի և հողոյն:

Վասն որոյ թողեալ զայն շինութիւն՝ միայն չորս ամիս բընակութեամբ իմով, ի 1812 Մայիսի 12 ղիմեալ գնացաք ի Ղրիմ յայլ լապիւրինթոս անելանելի, որպէս կարգ հետևութեանս ցուցանէ:

Իրութիւնն Ղրիմու նահանգի Մերազանց և Սուրբ Խաչ վանքի:

Յաւուրս տիրապետութեանց Թաթարխանից, բնակիչքն Ղրիմու էին մերազնեայք մերձ Տաւն հազար տանց, որք այժմ բնակին ի նոր Նախիջևան, և բաց յայնցանէ ի Պէղարապիայ և յուսումելի եղեալ լուսաւորչակրօնքն, էին թէմ և վիճակ Ղրիմու Սուրբ Խաչ վանուցն:

Իսկ այժմ յեօթն քաղաքան որ ի Քէֆէ, յէսկիզրիմ, ի Ղարասու, յԱխմէշիթ, որ այժմ կոչի Մինֆօրօպօլ, ի Պահնայ սարայ, ի Կեօզլէվէ, և յՕրպազար յամենեւին միանգամայն հազիւ գտանին չորս հարիւր յիսուն տնուորք լուսաւորչակրօնք:

Առաջնորդ վանուցս էր Արքեպիսկոպոս բոլոր յիշեալ վիճակացն, և միաբանքն էին սրբակաց ճգնաւորք:

Բայց զկնի տիրապետութեան Ռուսաց, բնակիչ մերազնեայք գնացեալք ի նորն Նախիջևան և ղիւղականք ընդ նսա. Պէղարապիայն և Ուսումելին անկեալք ի ձեռս այլոց, Ամայաքաւ վանքն ի բնակչաց զգևատ և զարդարանքն տարան ի Նախիջևան, գրունքն բաց՝ անասունք և զազանք բնակէին ի նմա:

Վեհազնիայ Աղայ Յօհաննէս Լազրիչ Լազրոֆը զհետ քնեալ Բօղէմգինի դաւանելով ի Ղրիմ և ի վանքն, տեսեալք զամայութիւն, երկու հազար չորս հարիւր քառասուն և չորս տեսեթին մօրիով և հողով. Դնէազ Բօղէմգինն շնորհէ զայս Սուրբ Խաչ վանքն վեհադն Լազրովին, և նա յետ ժամանակի ի շնորհս աղգին, պարգևէ Յօսէփ Արքեպիսկոպոսին, ապացուցանեն հաստատեալ բլան և հրովարտակ ուքաղքն:

Բայց ըստ վերոյգրեցելոյս՝ բնակիչք ժողովուրդք ոչ գտանելով ի Ղրիմ, վանքն իւր կալուածովքն, և Քէֆէի Անէմիսանն, հացի փուռն, Մոմիանայն, և ի կողմն Սուպախու Այսափայ կոչեցեալ տեղւոջ Այգին, ի նոյն քնէազ Բօթէմգինէ շնորհեցեալքն յանուն Քէֆէի սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ: Այս ամենայն կալուածք կացեալ մնացին յամս բազումս ի ձեռս զանազան Անձնասէր և ինքն օգտաւէտ անձանց, որք զարդիւնսն վայելեալք, զվանքն անխնամ թողեալք, որոց վերջինք եղեն շուշտակ Ղազար վարդապետ Տէր

Գրիգորեան, որդովք դատերովք և եղբարքք, յիշեալ կալուածովք ապրեալք: Յետ նորա շուլովէրցի Թադէոս եպիսկոպոսն, որպէս տեսանի 30 թղթհամարօք սորա*), որոնց և ոչ մին զպայծառութեան վանքին բուն հարեալք:

Ի 1807 թուին և եփրեմ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսն, թէև հետացոյց զՂազար, և զԹադէոս անհոգս հոգեորականն, բայց առանց արժանաւոր Յաջորդի թողլով զվիճակ և զվանքն, Տասն և ութն ամսոց իւր անդ: կացութեան ծախսն թողեալ ի վերայ եկեղեցեաց և վանուց, վերադառնալ ի Նախիջևան և անտի ի 1809 ամի գնալ ի Ս. Պ. բուրգ՝ լինի Ազգային Հայրապետ:

Ի վանուցն Նախիջևանու գայ ճգնակիր Վրդանէս վարդապետ մի ի 1810 ամի յայնժամ և Պուլղարաց զաղթականք եկեալ և բնակեալ էին ի կալուածս վանուց:

Գնալն իմ ի Ղւրիմ.

Ըստ վերոյ գրեցելոյս ի 1812 եկալ իմ, դտանեմ զնշանակեալ չորս հարիւր յիսուն տուն բնակիչ մերազսն. ի յեօթն քաղաքսն ցրուեալք. յորս մի և յորս երկուք քահանայիւք կառավարեալք:

Քահանայք ուսեալք ինքնակամ հրամայեալ, ժողովուրդք կրթեալք անսանձ ձիաւորիլ, մինն զօգուտ ապրուստին հոգալ, և միւսն զախորժակս կամացն կատարել: Մանաւանդ խնամութեան տուր և առութեամբ և կնքահայրական ազգակցութեամբ ընդ ունիթոսեանն, նաև մանկանց մերազնէից առ քահանայս և զպիրս նոցին՝ ընթերցման պատճառօք, երթ և եկութեամբ, օր քան զօր մերայնոց սլակասիլ, և նոցայն առաւելուլ արմատացեալք:

Տեսանիմ և ի վերայ կալուածոց վանուցն օդտասիրութեամբ ուրումն յօհաննէս Թէմրէզովի ի վաթսուն և չորս տնուոր զաղթական պուլղարաց՝ ութն տնուորքն ի վերայ զրիմեցւոց քաղաքական հոգի բնակեալք, բոլոր յիսուն և վեց տնուորք տիրապետեալ զկալուած վանուցն, յորում շինեալք դատն, զգում, զկալ և զայլ պիտոյս՝ բոնակալելով և զՄօրին և զվարելոյ տեղիս և զխաւնոցսն, առանց ուրուք հետաքննութեանց՝ բնակեալք յանդորրու. և անտարաձայն:

Վանքն վանականօք, որպէս ի թէմ և ի վիճակաց. նոյնպէս և ի կալուածոց զրկեալ, յետին օգորմելիութեան վիճակեալ, յորոց քացան ինձ երկու. խորխորատք մասսաբերք կենաց և կայից. Յաջմէ և Յահեկէ:

Յաջմէ զի ընդ վեհագունից ունիմ ի քննութիւն և ի դատմտանիլ. Քանզի Պուլղարք բարեհաճութեամբ կասերն, Տնօրէնութեամբ Մեծ Կուսակալ էմմանուէլ Տիւք Տէրէշէլէյին և վերահա-

*) Տես տպագրածիս էջ 770.

յեցութեամբ քաղաքական կուպեռնաթօր Պօրադաինին, նենդամութեամբ էսկի դրիմու մերադնէից և օգտասիրութեամբ յիշեալ Թէմրէզին, են բնակալք, այժմու հետաքննութիւնք մեր, և ստղատանկի դատք ընդ այնպիսի հօրհոսնից ունին լինիլ, որք ոչ նմանին ընդ դրիգոր վարդապետի հաշուապահանջութեան և գրիգորի օլօլցւոց տխմարական կողմնապահութեանցն:

Ի Յանկէ, սակաւաթիւ մեզ յանձնեալ ժողովուրդք և քահանայք, ոչ են ի միում քաղաքի և յեկեղեցւոջ, զորս կարասցուք մի հովուական կանոնադրութեամբ խրատել և կառավարել:

Վասն Հոգեւոր Կառավարութեան եւ վարժարանին

Հառաջինն ըստ կոչման մեր, զպարտաւորութեանց բուն հարեալ, ընտրեցաք ի Հարասուպադար յանձնական կամ առաջնորդական յարդեանց զՀոգևոր Կառավարութիւնն հաստատել, որով այլ քաղաքաց զեկեղեցիս եկեղեցականօք և ժողովրդօք մի օրինակ կառավարել կարասցուք:

Յորում կանոնափակ սահմանեցաք խնամութիւն և կնքահայրութիւն ոչ առնուլ զհետ ունիթոսն լաթինացելոց, հաստատեցաք և վարժարան մի, զի մանկունք մերազանց, ոչ խառնակեացին ընդ ունիթոսանց, Նոյնպէս և յայլ քաղաքսն գտանեցեալ եկեղեցականաց պատուիրեցաւ ըստ կարեաց ուսուցանել մանկանց զընթերցումն և զգրականութիւն:

Մեր առ ի ոչ ծանրաբեռնել սակաւաթիւ ժողովրդոց գնալով ի վանքն կամէաք զոժոց նորին լինել հոգատար. Սակայն ժողովուրդք զառհաւատչեայ հաշակ Կառավարութեան և վարժարանի թէև առեալք, բայց զգացեալք թէ բացակայութեամբ մերով ոչ լինի առ նոսա արժանաւոր բարեկարգութիւն, և ոչ գատախարակութիւն մանկանց:

Վասն որոյ ի 1818 Դեկտ. 16 խնդրադիր ստորագրութեամբ աւագ հոգարարձուաց հրաւիրեն զմեզ ի վանուցն դալ ի Հարասու, յետ գալտեան մերոյ ի 1819 յունվ. 10 թուոր լուսաւորչակրօն բնակչաց յեօթն քաղաքսն Արիմու խնդրանօք և ստորագրութեամբքն յանձնեն մեզ զվարժարանն ի կամս մեր կառավարել, ուր ժողովեցան աւելի քան իդարիւր մանկունս, յորոց գութն առաքեցաք յետոյ ի Մօսկֆ ի Համալսարանն Վեհազնէից, որք են Մարտիրոս Գարազաշեան, Թորոս Քատամեան, Աւետիս և Դաբրիէլ Մամիկոնեան, Սարգիս Քորասանեան, Երեմեայ Աղլիկեօզեան, Մկրտիչ Շահինեան, և գրիգոր Վահրամեան, ընդ որս և վաթսուն և չորս հասուած հնազոյն Հարց հազուադիւս ձեռագիր մատեանս ի Հոգևոր ծնօղէ իմմէ առ իս Յնացելոց, զի լինիցին յիշատակիք

համալսարանին այնմիկ, և դրաւոր կապակցութիւն մեր ընդ վեհագ-
նէից, յամենայն ժամանակի երբ հարկաւորեացի նոցա ժողովել
զմանկունս. առցեն և ի Ղարաաուի վարժարանէ զպատրաստեալն
առ ի կրթել զանազան լեզուաւ յուսումնականութիւն, զայլսն
տես յընդարձակ պատմութենէ: Աստանօր կնքեալ զվարժարանէ,
և զվարժելոց՝ զի յետագայք ցուցանեն, զարձցուք մեք, ի խոր-
խորատն Աջակողմեան:

Գործառնութիւն մեր վասն Վանքի հողոյն:

Ըստ տէրութեան կանոնի սկիզբն դրաւոր խնդրագործութեան
արարաք ի ստորին տեղւոջէ, այսինքն առ Պուլղարաց կառավարիչ
Իւվան Վէյաիմիրէն, թէ որով իրաւամբ բնակեցուցեալ ևս
զՊուլղարսն ի վերայ վանքի հողոյն, Նւ ի պատասխանելն նորա
առ մեզ՝ թէ ըստ վկայութեան Էսկի Ղրիմու բնակչաց, թէ այն
տեղիքն քաղաքական են և ոչ վանքի, հրամանաւ Նախարարաց
բնակեցուցեալ ևմք անդանօր:

Սոյն գրութեան գործութեամբն գրեցաք առ քաղաքական
Կուպեռնաթն, թէ տաւնց օրինաւոր վերահասութեանց՝ պուլղարք
բնակելով ի վերայ վանքի հողոյն, վանքն ի 1808 թուականէն
ցարդ հինգ ամ կրէ գլխաւ, ամենախանարհարաք խնդրեմ վերա-
հասու լինել իրաւանց:

Արդ այսպիսի դիպուածոց օգուտ և փնտնն, որ հայի Կայսերա-
կան գանձարանին, և սխալմունքն որ յառաջանայ ի գլխաւոր
Նախարարաց թուլութենէն, խոհականքն ծանիցեն, թէ որքան
յանախութիւն գրութեանց, զգուշութիւն բանից, ծախսք թղթոց
և գրագաց յառաջանան. մանաւանդ գրագիրք ևս կատկածեն ի
գրել ըստ արժանւոյ գործոյն, նմին իրի հարկադրեալ տարեկան
վարձով գրագիր պահելի տսիս ի ոսւսաց լեզու, երկամ մի ան-
դադար գրոց երթեկեկութեամբ, հազիւ անդամ մի զեմլէմէր եկեալ
սեւզնի սուտա սպասմնիկով չափեալ, զտին զսխալմանս իւրեանց և
զհշմարտութիւն խնդրագործութեանցս, բայց ոչ կարացին օգնել,
և բաւականութիւն տալ զրկեցելոյն:

Դանդի ըստ որում առաջին ներգործութիւնք Նախարարաց
հասանելով առ Կայսրն, հարկաւորէր և սխալմունք նոցա Կայ-
սերական ծանօթութեամբ լուծանել և բաւարարութիւն զրկեցելոյն
լինիլ ի Կայսերէ:

Ներող անգամ գնալն իմ ի Պետրբուրգ:

Ի 1814 ամի Տեառն, դէպ եղև վիճակաւոր դայակերեւոյն Յոհաննէս Արքեպիսկոպոսի գնալ ի Ս. Պ. բուրգ. գրեաց և մեզ՝ թէ զգրեանսն հաշուապահանջութեան ընդ գրիգոր վարդապետի և թէ Ղրիմու Սուրբ Թաշ վանուցն վիճմեաց հողի տկնելիսն առնուլ, և հասանել առ ինքն ի Մօսկօֆ:

Ելեալ մեր յունվ 12 ի դարասուէ, ժամանեցաք ի զրիգրիպոյ Նորին 19 անապարեալ հասաք ի Մօսկօֆ յուլիս 29, ուր գտեալ և զԱռաջնորդն, ընդ նմին յօդ՝ 12 ժամանեցաք ի Ս. Պ. բուրգ և բազդաւորութեամբ յիշեալ յօդ՝ 23 ներկայացեալ Սուրբ Կայսերութեան Ազէքսանդր Պաւլովիչի, ընկալեալ դամենեսեանս առաւել քան զարժանաւոր պատուոյն մեր:

Ի ձեռն Հոգևորական մինսոր գնեալ Կալիցինին ներկայացան ամենայն խնդրադործութիւնքն Նորին Մեծութեան: Հրամայեցաւ Նաաւորնի Կալիկին քննել զիրականութիւնսն, և տալ ըստ օրինի վճիռ և բաւականութիւն. վճռեցաւ Խաասորանի Կալէկէն ըստ ցուցանելոյ տեսրակացս 22 երեսի*), հաշուոց աղաղաւ, մասնաւանդ 25 հազար ռուբլոյն, արեւս կամ արգելս գնել ի վերայ կայից Դրիգոր վարդապետին, և ի վերայ կալուածոց քնէազ արդութեանցին զի վճարեացեն:

Նոյնպէս և վասն սուրբ Թաշ վանքի հողոյն բաւականութիւն տալ վանուցն ըստ որում սխալումն անդդուշ բնակութեանց պուլդարաց անդ ի նախարարաց յառաջացեալ: Առ այս վճիռ, առխոյնի Մինիստրն գրով հարցանէ Առաջնորդին, թէ որքան են ֆլասք վանքին, որով կարեն առյապա՛յն անֆլաս լինել Պուլդարն և վանքն: Եւ թէ մէկ հազար Տեսեթին մօրի և հող ի կալուածոց վանուցն տալ Պուլդարաց, և զփոխարէն յայլ տեղ յարքունական կալուածոց կրկնապատիկ առնելով, լինի բաւականութիւն վանուցն:

Առաջնորդարան գրով հարցանէ զայս ամենայն ինձ, առ ի ծանօթանալ և ըստ աշնմ պատասխանել: Բանք գրաւոր պատասխանւոյ իմոյ առ նա եղեն այսպէս:

«Պուլդարք համահանութեամբ Էսկի Ղրիմու հայոց իւր ի Վերայբաղաքական հողոյ իւրեանց բնակեալ են, այժմ որ սխալումն շայտնեցաւ, յառաջին շինուածոց փայտ և քարն բոլոր ի կալուածոց Վանուցն է: Այժմ յիստն և վեց անուորքն, որք բնակեալ են ի Վերայ վանքի հողոյն, բարձեալ զշինուածսն, շինեացեն ընդ այլ շուքն անուորաց ի վերայ Ղրիմու քաղաքական հողոյն, զպակաւեալ քար և փայտն յայս նուագ ևս տայցէ վանքն նոցա, կամ թողցեն զշինուածսն, իւրաքանչիւր տան հատուցէ վանքն յիսու-

*) Տես աղաղքածիւ էջ 763.

«նական ոտքը, զի մի լիցի ֆրան գանձարանին, և պուլդարաց, այլ վանքն կրեացէ դայս ֆրանս, որպէս եօթն տմ ևս կրեալ է ի քրնակութենէ նոցին, միայն ազատ եղիցի կալուած վանուցն ըստ հառաջին ազատութեան իւրոյ»:

Բայց անձնական շահուց խնամածու Արքեպիսկոպոս Գայրազեքեան Յօնանէս յուսարով թէ զկամեցողութիւն Մինխատրին, փոխարկութիւն հոգոյն կատարելով, առաւել օգտակար լինի իւր անձնական ակնկալութեանցն, թողեալ զառաջադրութիւն մեր, համաձայնի փոխարկութեան:

Յայնժամ խորհելով իմ, թէ իսպառ բարձաւ վայելչութիւն Ղրիմու սուրբ Թաշ վանքին, և անդորրութիւն վանականացն, խնդրադործ եղէ առ վանասէր Արքեպիսկոպոսն առնուլ ինձ պաշտօնով՝ զի գնացեալ ի Կոստանդնուպօլիս բառնալ անտի յաւուրց Դանիէլ Հայրապետի իմ անդ մնացեալ Հայրենի դրեանք և կայսն, գրեաց առ Մինխատրն. և ի սենաթէն շնորհեցաւ ինձ պաշտօնով, սակայն հարցանէ Մինխատրն Առաջնորդին, զի թէ երթիցէ Մանուէլ վարդապետն ի Պօլիս, ով է ի տեղի նորա վերակացու փոխարկութեանց կալուածոց:

Բնաւորեալ անդակից յատկութիւն է Սուրբ Էջմիածնի բնիկ Միաբանից և ծայրագոյն Հոգեորականաց՝ ըստ որում մի երկրացի համշիրակք Պարսկաց, ի հարկաւորութեան իւրեանց ընդ ումեք, լինել կեղծեալ հեղ և խոնարհ, ստէպ աղաչանօք և գանազան խոստմամբ առեալ զհանութիւն մեր, պատասխանէ հարցման մինխատրին, հանեցուցաք զՄանուէլ վարդապետն այլ ևս մնալ ի Ղրիմ, մինչ յաւարտ այս փոխադրութեանց և հաստատութեան կալուածոց, միայն խնդրեմ առաջադրել նախարարաց փութով կատարել:

Եւ նոյն արտարահօղի Առաջնորդն, որ խոստացաւն զմեզ խիլանել փոխարէն ամենայն անցեալ ի 1797 թուականէն ց 1815 ամն, զրէ, վասն տասն և չորս իւրային ապարդիւն արանց՝ ընդ որս և մեզ, առ քնէաղ Կալիցինն, վարձատրել ի կայսերէ, և նորին պայծառութիւն վերահասու եղեալ որպիսութեան արանց առաջարկելոց՝ արտարապէս ապարդիւն թողու զխնդիր Սրբազան Առաջնորդին, առհաւատչեալ ակնկալութեան վանուց հոգոյն կորստեամբ:

Վերադառնալն Մեք ի Պետքութեան ի Ղրիմ:

Յուսով գնացեալ, անյոյս վերադարձեալ ի 1815 Մայիսի 23 ի Դրիգրիպօլ և յօգոստոսի 10 ի Ղրիմ, սկիզբն կալաք վերստին ճաշակել զդառնութիւն Պուլդարացն, Քանգի նօքա, որք յառաջագոյն ընդ կարծեօք էին մնալ ի վերայ վանքի հոգոյն, սակայն

Վստահ համարձակ շրջէին, հատանէին զմօրին, վարէին զհօգան, և զբաղմութիւն անդէոց, ձիոց, ոչխարաց, և այծից շրջեցուցանէին իրր ի վերայ իւրեանց սեպհականաց։ Այժմ որք զդացին թէ փոխարկութիւնք պարտ է լինել կալուածոց և անշարժութիւն ինքեանց՝ անկլուխ և անզուտ հասարակութիւնք, զինչ ինչ շարիս ոչ գործեն։ Որպէս յիշեալ օրոտոտ 17 յաւուր տօնի Վերափոխման Սուրբ Աստուածածնի ի Սուրբ Խաչ վանքն, Մեք մատուցանէաք զքաշարար սուրբ Պատրիարքն, Պուլղարք ընդ մեր տաղի վերակացու Խաչերեա Մանուկովի պատերազմեալք, արիւնաթաթախ կապանօք բերեն առ մեզ, և ոչ սակաւ ընդդիմութիւնս ընդ մեզ արարին։ Մեք գնացեալ ի քէֆէ շտաֆէթ տաքեցաք ծանարդակաւ յախ մէջիթ առ բաղաքական կուպեռնաթն, բայց շահեցաք և գոչինչ, զի թելադրութիւնք յինքեանց ի նախարարաց էին։

Տէրութիւն որ յուսացուցեալ էր զմեզ փութով փոխարկութիւնս առնել և տալ բաւականութիւնս վանուցն։ Պուլղարք անհօգս բնակեալք ի կալուած վանուցն, դամենայն պիտոյս և զարդիւնաւորութիւնս համբարէին անտի։

Մեք տարեկան վարձով ուս զբաղիրս կալեալ՝ ազբատին արդեամբք հայթայնօք շրջէաք ի դատաստանատունս և ի նախարարս, թերեւ օր յառաջ վերջացուցին, որպէս և կամեացին։ Եւ ուր ուրեք զինի համաձայնութեան Վանաշէն Յօհաննէս Առաջնորդի ի 1815 թուոյն մինչի 1827 ամի Տեառն, հաղիւ կարացաք անհաստատապէս վերջաւորութիւն տալ յիշեալ փոփոխութեան կալուածոց։

Քանզի հաճութեամբ բարեհօգի Առաջնորդին, առին վասն Պուլղարաց վանքի զբան տակիցն՝ ցանկալի տեղիս ջրաբերիս, կառկաշահոս ջրբուղս, մրդալի մօրի անտառս, գեղեցիկ ծաղկարեր դաշտավայրս, ընդարձակ մէկ հազար Տեսեթին յօրինաւոր չափօք բլանօք հաստատեալ են և ետուն փոխադարձ երեք օրեայ հանապարհի հեռաւորութեամբ յանջրդի դաշտի, օր պաղարու երկու հազար տեսեդին, մեզ անօգտակար չօր գետին, և իրր 734 տեսեթին մօրի յետ կոյս վանուցն ի մէջ մեր բլանի սպօռնի կոչեցեալ տեղին։ Եւ թէ քանիցս երկրաշափք եկին ի չափել, այն ամենայն ծախսք եղեն ի մէնջ և ոչ ի պուլղարաց։ Եւ տակաւին ցայսօր ժամանակի ի 1837 ոչ են հաստատ տուեալ վանուցն դիտատացեալ մօրին և զբլան նորին։

Ուր կնքեցաւ Աւարտ այս պատմութեան Առաջին Հատորին։

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Պատճառք ելանելոյն իմոյ ի Ղրիմու,
եւ գնալոյս ի Տփլիս:

Որպէս յԱռաջին Հատորի սորին գրեցան վասն Սուրբ Սաշ վանուց կալուածոց կորստեանց, պուլղարաց սանձարձակ ստահակութեանց, Դալլակերեան Յօհաննէս Արք.—կաթիկոպոսի անհոգսութեանց վիճակին, և ջերմ սիրոյն առ իւրան, և առ բնիկ Միաբանն էջմիածնի:

Որոց առաջի քստ յիշեցելոյս վասն կենդանի նահատակ Յօհաննէս Արքեպիսկոպոսի, յամանեան երկիր ծնեալ և սնեալ Հոգևորականք, ոչ երևին հարազատ որդիք Սուրբ Լուսաւորչի, այլ իբր մօրուք և խորդք: Ղասն որոյ կոչեն զինքեանս բնիկ միաբան, յայտ է թէ այլք մե ստարական եկամուք և անհարազատք Աթոռոյն էջմիածնի, զորս փորձիւ ծանեայ:

Քանզի թէև Եփրեմ Հայրապետն ունէր զայս ինդիր՝ բնիկ միաբանի, և այլոց, սակայն յոյժ խոհականութեամբ ծածկեալ պահէր զայն կիրք յոգւոյ իւրում, որ ի կարդին բացասքօղին: Բայց սորայս մերկապարանոց կայր մեզ առաջի. Զի ի 1812 թուականութեան ընդ յառաջ գրեցելոյս, որ յանձն առաք զպաշտօնակրութիւն սորա ի Ղրիմ, և ի զալ ընդ նմա ի Պետրքուրդ, ի պատճառս իւրայնոց, զմեզ գրկեաց ի պատուոյ:

Ի լաթինաց իբր հայեացեալ Անտօն կարգաւոր մի, խարելով զԵփրեմ Հայրապետն, Եպիսկոպոս ձեռնադրեալ, և Ղօշավանուցս Առաջնորդ եղեալ, ապա նոյն վանուց զարթ և զգդեատան ի 1819 թուին առեալ, փախտեամբ ի Ղարասու եկեալ: Մեք ծանուցանելով նախարարաց, առաք ի ձեռաց այս խորշիկ կաթիկոպոս Անտօն Փիրատեանէ զկարևոր գտանեցեալան, և հասուցաք սոյն վիճակաւոր Առաջնորդի, նա փոխարէն մեզ ընտրհակալութեան, ի 1821 զալստեամբ իւրով ի վիճակ իւր ի Ղրիմ, երեք ընդ իւր զինչսն զայնոսիկ, զի տայցէ ևս նոյն խորշիկ Անտօնին, ակնածելով յօգնականացն նորա: Մեք զպատասխանատուութիւն յանձն առեալ, առաք յԱռաջնորդարանէն զայնոսիկ և առաքեցաք յէջմիածին առ Հայրապետն: Գնացաք ընդ Առաջնորդին քսաներկութուին ի Գրիգորիօպօլ, ակն ունէի, թէ զմնացեալ հաշիւան ընդ Գրիգոր վարդապետի՝ ինքն որպէս տէր, վերջացուցէ, նա հակ-

եալ ի կողմն Գրիգորի, կամէր պարտադերձ կացուցանել, մեք ոչ թողաք: Վասն այսպիսի մեր հաւատարիմ ծառայութեանց Աթոռոյ և Աթոռայնոց, պարգաւիտ Առաջնորդն խորհրդակցութեամբ Գրիգոր վարդապետին, զՅաջորդութիւնն Գրիգորիօպօլու երարձ յինէն, և ի Ղրիմու հարկաւոր գրութեանցն իմոց՝ անփոյթ լինէր: Եւ Սըրբազանին Եփրեմայ ի Հաղբատ գալոյն, Առաջագրութիւնք եղևն ինձ, որպէս ի նոյն սրբազանէ, նոյնպէս և ի Ներսէս Արքեպիսկոպոսէ գնալ առ նոսա:

Վասն որոյ խնդրագործ եղէ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսի, ընկալեալ ի նմանէ զպաշտօրթ, ետու Ղարասուի Հոգևոր կառավարութեան զհաշիւ, մինչ պատրաստէի ի գնալ, զէպ եղև զինէն դաստիարակեալ Հոգևոր որդւոյ իմոյ Ազնիւ Թորոս Դանէթի տնօրէնթովի յառաջեալ քան զիս ի տփիսիս, առ որում դրեալ ծանուցի Վեհապետին, և Ներսէս Արքեպիսկոպոսին զգնալոյն իմոյ:

Վասն որոյ ի 1827 յունիսի 10 ելեալ իմ ի Ղարասու պաշարու եկի ի գիւղն անխարդախ հոգւով սիրեցեալ գերադնիւ թուգովնիկ Միգիթ Իւվանիչ աղանձանովի ի Քրիստոս հանդուցելոյ, Ազամաթ կոչեցեալ տեղին, ընկալեալ ի յիւզարեւրասարաս կենսեցէ նորին գերադնուռնի Մարիամ Աղանձանովնայէ և ի միամօր նորարոյս Հոփսիմէ դստերէն, իբր Հայր և եղբայր նոցին: Ապա գնացեալ հասար ի Մօղտօք, ուրանօր պատահեցաւ վիճակաւոր Թահաննէս Առաջնորդն Դայլակերեան, մեզ բարեխնամ, չքմեղս մտցեալ զանցելովք, երկու օր պահելով առ իւր իբր ցաւէր լնալոյն մերոյ, թերևս նոյն ցաւ տարաւ զինքն յատուացս հեմօրդ ամին ի 1828ին: Մեք աստուծով անփնաս ժամանեալ ի Տփլիս ի 1827 յօգոստոս 4: Դատք զԵփրեմ Սրբազանն անդ, առաք զՀայրապետական օրհնութիւն նորա: Բայց նոյն վիճակաւոր Ներսէս Արքեպիսկոպոսն՝ յապրիլի ամսոյն ընդ յաղթօղ զօրացն աւսաց գնացեալ էր յերեան և յէջմիածին:

Վասն էր Եփրեմ սրբազան Հայրապետն քողեալ զԱթոռն քափառական եղի ի Հաղբատ և ի Տփլիս:

Արդարև երանելի է այր, որոյ Անուն, Աստիճան և Շուք համընթաց իցեն գործոյն, և ողորմելի ընդհակառակքն: Որպէս առ վեհանձնութիւն սոյն սրբազանի տարորչք ընթանային, քանզի երևէր՝ որ չէրն, և էր՝ որ ոչ ի հասարակաց կարծիւր: Զի արտաքին ձրիւք երևէր հեղ, խոնարհ, պարկեշտ և աղօթասէր, իսկ ի ներքուստ ունէր բուռեալ ի գոյացութենէ իւրում, պճնազարթ փառամոլութիւն, և անհաստատ խնամողութիւն, սիրէր զմարդէ-

լոյզ շոգմօք բանատարս, պշկայր յուղղարան պատգամաւոր խորհրդակցաց, անփոյթ ի տընտեսական կառավարութեանց, սիրօղ սին գովարանութեանց և դրուատից, Արդարեւ մեկուսի էր ի աղցաւոր աղտից և կրից՝ բայց ոչ հաճէր լսել զարատիս և զպակասութիւն Միաբանից և սպասաւորաց, որով ոչ էր որոշեալ զբանաքուս նենգաւորան, և զհաւատարիմ ցաւակիցսն: Առատաձեռն էր առ շոգմօք շոգորորթան: Եւ երբէք հաշուապահանջութիւնս ոչ ունէր ի գործակալաց. Ապացուցութիւնք գրեցելոցս՝ հետեւեալովք տեսանին:

Ի 1809 թուականին յատկացաւ յաւիտենական փառացն արժածաւոր Ալէքսանդր Պավլովիչ Կայսրէ, սա Ազգային Հայրապետ Մանրազանդաղ շարժմամբ հազիւ ի բոլորել տարոյն եհաս յիթոն և օծաւ ի 1810 ամի, ի նոյեմբ 8, բաց ի Կայսերական խորհեցեալ հինգ հազար ուերլի ճանապարհի ծախուց՝ Կաւալերի և այլ պարգեաց, առ ճանապարհայն, որպէս ի Բետրբուրգ ի Մօսկովի, ի Նախիջևան, յԱթտարխան, ի Ղզլար, ի Մօղղօք, և ևս ի Թիֆլիզ. այս համբաւաւոր սուրբ և կայսերապսակ նոր Հայրապետ, յերկրէ մերադնեաց՝ որ պատահեցաւ անցանել, ըստ բնիկ բաւուցողորմածասիրտ Ազգի, թէ որքան ինչ ժողովեաց բաց ի առատաձեռն Արամց, նաև ի բարեպաշտուհի կանանց, որք գիտեն զգթծ նուիրակաց բարուօք զգան և զայս մեր գրուած:

Հետեւապէս Արքայ որդին Պարսից Ապպաս Մրզա՝ որ յառաջին Հայրապետաց ամ ըստ յամէ չորս հարիւր թումեան, այսինքն հազար վեց հարիւր Մանէթ ընծայ անուամբ ստանայր, յաւուրս սորա որ ետես ի Հզօր Կայսերէ խիլայիւք պսակեալ, ի Պատիւ Կայսրութեան, շնորհէ զայն ընծայն Հայրապետիս, իրր անձնական ախուց օգնական:

Բովք զգայ ամենայն օք, թէ յաւուրս Հայրապետութեան Սրբաանին Լիբրեմայ՝ ոչ որպէս Ղուկասու, Դանիէլի, և Դաւթի հարկատուք եղեն Պարսից, և ոչ օք էր ընդդիմակաց Հայրապետութեն սորա, որք կաշառատուք լինէին իշխանաց. և ոչ աւարումն յափշտակութիւն պատահեցաւ Աթոռոյն: Թէև ոչ ունէր Հրովարակ յՕսմանէն Տէրութենէն, սակայն իթոյլատրութենէ Ազգին, ինչի 1825 թիւն, ոչ եղև արդելումն նուիրակաց և գանձանակս, որպէս ի Ռուսաստան, ի Պարսկաստան, ի Հնդկաստան, նոյնպէս յՕսմանեան Տէրութեան, անարգել շրջեալ են նուիրակունքև արդիւնարերք եղեալ, քան զառաջին Հայրապետաց նուիրակնան, զորոց հաշուոյն վերահասու և մեք գտանեցաք ի 1828 ամ Տեառն, երբ էաք Անդամ Սինօթի նոցա:

Ուսի եւ ուրան էին Պարսի Արոտոյն Յեփրեմ Հայ- րապետէ գոյացեալք:

Աղբիւրք պարտուց Աթոռոյն յաւուրս Սորին Սրբազնութեան, էր իւր ինքեան անհոգսութեամբ շռայլութիւն. որ ի պարզեւատրել ումեք, ոչ ըստ արժանւոյն, այլ ըստ մարդելոյզ շողօքորդութեան, որոց պարտ էր տալ մէկ կամ երկու սակիս, շնորհէր կամ տասն, և կամ պատուական ժամացոյց. և Մատանի, ի յիշել ոմանց զայնպիսի ընդ վայր առատաձեռնութեանց. պատասխանէր զայս սովորական բառն իւր, փիճն կնուներ իւր, աշխիւքն իշխանն պարտ է առատաձեռն լինիլ:

Շտեմարան Պարտուց էին ամենայն գործակալք իւր, որոց փորձիւ ծանթացեալ անյիշաչար բարուց վեհին, իրր բազում վեհարանս բացեալք ի մէջ Աթոռոյն, ի բաց թողեալ զհասարակաց սեղանատունն, եպիսկոպոսք և գործակալ վարդապետք զխուց և զսենեակս իրր վեհարանս արարեալք, ըստ հանոյս անցնիւր կարօք, ժողովէր առ ինքն զընութենակից ընկերս ի խուց իւր. նոքօք վայելէր զհաշ և զընթրիս երգօք Մուգայից, անգօր և աղքատ միարանք կարօտ լինելով սեղանատան չըլպուրին, կրթէին զինքեանս զազանի ամբարանաց: Վասն այսպիսեաց, երբ ոչ կարաց համապատասխանել եկամուտն ծախուց, սկսան պարտս առնուլ ի պարսիկ վաճառականաց և ի մերազնից, սոյն օրինակ, գիցուք թէ հարիւր թուման կամէին առնուլ գումեքէ, նա տայր նոցա յիսուն թումանի ճոթեղէն, կամ սէնէթ, մասնի, և յիսուն թուման գրամ, բացի վաստակոց աղբանացն, նաև հարիւր թուման գումարի շահն, չորս ամսոց ի չորս ամիս քսան և չորս կամ երեսունի հաշուով. ընկերարածին լինէին բանաքուս բնիկ միարան գործակալք, մուրհակս տային վաճառականաց, ըստ օրինակի յառաջ քան շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարզն, Նրուսադէմայ Պապայեցն:

Այս ունակ հոգւով զարգացեալ բնիկ հարազատ միարան գործակատարք, զարան մահարիւր պատրաստեալք Աշտարակեցի Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, ըստ որում ոչ կամէր համաձայնել նոցա, որոյ զգալով զայն յետ երեք ամ Հայրապետութեան Սրբազանին Եփրեմ, զելս հնարից գտեալ՝ Տփիսիսու Առաջնորդութեամբ ելանէ: Յետ ելանելոյ Ներսէս Արքեպիսկոպոսի ի միջոյ նոցին, ընդարձակեալ լայնացան զօրութիւնք և կարողութիւն Սին ովսաննայի ունկնդրի, և անաշխատ ամբարոզաց: Վասն որոյ յընթացս տասն ամաց՝ բացի յԱթոռային նախապատրաստ յայտնի և զադեալ կայից ընդ հոգմով ցրուելոյն, և ի նշանակեալ գումարաց վասնելոյն,

միմիայն չոր պարտք, տոկոսաբար գրութեամբք, և ընկերաբաժնութեամբք քնիկ միտքանից, ամբողջ գումարն ժամանեալ ի քառասուն և ի չորս հազար երեսնու թուման, որոյ մէկ թումանն է չորս արծաթ մանէթ, որ լինի մէկ հարիւր հօթանասուն և վեց հազար (176000) մանէթ: Պրբե կուտեալ բազմացան տնտեսաւոր գումարք այս պարտուց, զգուշացեալ վաճառականաց, այլ ոչ տային ըստ կամս շտայլ խնդրողաց, քան թէ հարկիւ պահանջել զառաջին տուեալս իւրեանց:

Յայսմ պահանջմանց անհարակ գտեալք, ըստ օրինակի Մելքիսէթեանց, խորհեալ խոհականաց՝ առաքեալ զՀայրապետն յերկիր Օսմանեան, զորս շտայլութեամբ վատնեալ էին ի միտսին, մուրացողութեամբ ձերուի Հայրապետի վճարեացեն: Բայց և սմանք ի նոցանէ առաւել խոհական գտեալք, ասեն. մի գուցէ, որ տակաւին յայսմ Տէրութենէ Հրովարտակ ոչ ունիմք, այլ իմն ծանրադոյն փասուց պատահեսցուք:

Հաստատին ի միտս դալ ընդ իշխանութեամբ ոսլաց, բայց երկրայելով և ի պարտից խարեն գերեանու յիսէին թէ գնամք ի Ղարապաղ՝ հոգալ վասն մեր ծանրապարտուց և հատուցանել որոյ թոյլատրութեամբն ի 1821 հասանեն ի Ղարապաղ և կամեն նուաճել զՆերսէս Արքեպիսկոպոսն, իբր անհամաձայնս ինքեանց:

Վասն ի Հաղբաս գետոյ Եփրեմ Հայրապետին.

Մեծ կոմս և կուսակալ Առնոլդին՝ զգալով զդալուստ Վեհին ի Ղարապաղ առանց նախադիցութեան և հրամանի իւրեանց, կամէր վերադարձուցանել, ուստի եկեալն էր, սակայն Ներսէս Արքեպիսկոպոսն խնդրանօք և պատճառանօք քաղցրացուցմամբ կամաց կուսակալին, հրամայի նմա ոչ մտանելով ի Տփլիս գնալ ի վանս հաղբատու նստել իւրովքն յապահովի, մինչի այցելութիւն Աստուծոյ հասցէ Հայաստանի, որոց զամենայն պիտոյան ըստ վայելչութեան պատուոյն, հոգացող էր յիշեալ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն: Յայնժամ զգացեալ Հայրապետն իւրովքն, թէ ամենայն քանացողութիւն իւրեանց անօգտակարք են այնքան գումար պարտուց հատուցմանց, եթէ ոչ ըստ ամենայնի յանձնեացեն զիշխանական կառաւարդութիւնն Ներսէս Արքեպիսկոպոսին, որ նա միայն հանճարաւ իւրով կարէ դառնել զեկս նորա:

Եւ ապա գրաւոր հրատարակութեամբ ծանոյց Հայրապետն յամենայն ուրեք թէ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն տփլիսու կատարեալ փոխանորդ կաթողիկոսի և ծայրադոյն կառավարիչ է Աթոռոյն, ամենայն ել և մտից հաշիւք նմա յանցնեալ է և ընդ նմա տեսցեն ամենայն պահանջողք:

Յետ այսորիկ խմաստուն խորհրդով արձանացեալ ի հանդէս Արհին Ներսէս, նախ ամենայն պարտուց տումարագրութեամբ, և յանիրաւի բարդութեան տոկոսաց ցուցակաւն, օժանդակութեամբ զերազանց Նումուրովին, պատգամաւորս առաջէ առ Արքայ որդի Ազգաս միրդայն ի դավրէժ, իրաւունս խնդրելով ի նմանէ յանիրաւի տոկոսաց և սփայօք խնդրողաց, յորմէ հրաման լինի յերևանու սարգարին ըստ օրինի ֆէթֆայից իւրեանց զիցեն զտոկոսն և ընդարձակ ժամանակ տայցեն հատուցման:

Այսպիսի խոհականութեամբ Արքեպիսկոպոսին, հանդէս եղեալ յերևան իշխանաց, իւլամայից և վանատականաց, հիշտ հաշուօք յառաջագոյն տրեցելոց քննութեամբք, և յանիրաւի տոկոսից պակսեցուցմամբ, իջուցանեն զքառասուն և չորս հազարաց զումարն, ի տասն և վեց հազար թուման չորս ժամանակ տալով բոլորի հատուցմանն, իւրաքանչիւր ժամանակի չորսական հազար թուման վճարելով:

Այս հնարագործութեան Ներսէսի Արքեպիսկոպոսին զարմանային ամենեքեան, օրհնէին և զովէին զնա, Հայրապետն Մփրեմ, երկրորդ յովսէփ զեղեցիկ կոչէր զնա, յեղբարցն նենդեալ և հացատու ամենեցուն:

Թէ ո՞րպէս վճարեցաւ Առաջին քաժին պարտուցն:

Բնիկ հարազատ միաբանք, զկնի Հայրապետի իւրովքն եղելոց Աթոռոյն, մնացեալքն անդ, գիտելով զի եթէ յաջողեսցի Ներսէս Արքեպիսկոպոսին զօրք ուսաց զնալ յաթոն, այն մնացեալ պարտք անկանին ի վերայ նոյն բնիկ հարազատ միաբանից, որք զբազում վեհաբանս բացեալք ընկերաբաժնութեամբ բարդեալ էին զայն զումար:

Ուստի նախատես եղեալք ապանի օգտի իւրեանց, և ևս յաւելացուցման շահուցն: Մինչդեռ Հայրապետն ի Հաղբատ, և Ներսէս Արհին ի Տփլիս էին, բնիկ հարազատ միաբանք բուն հարեալք ի սուրբ Անօթ և զարթան հազարաւոր ամեայ Ազգային Աթոռոյն, բեկանեն զհռչակաւոր Սաշ, զսկիհս, զարծաթապատ պատկերս, զմեծամեծ ջահ, և զաշտանակս որոշեն ի նոցունց զդոհար և զմարդարիտս ի պիտոյս իւրեանց. ազգայնոց և բարեկամաց, և զԱրծաթան հալեալ տան ի զարպխանայն երևանու, որ ապասի և բանապատ անուանեալ դրամս հատմամբ, որովք վճարեն զառաջին քաժին պարտուցն: Ընդ որոց հալեալ և զհագուազիւտ Մեծ Կաթսայ Սալկինն Արծաթեայ իւր զմբէթաւոր փական Ղափախօփը, ի նուիրակութեան Դանիէլ Հայրապետի յիշատակ շինեցուցեալն: Իսկ մնացեալ երեք քաժին պարտուոյն ի կարգի պատմութեանս, ի տեղւոջ իւրում ունիմք ցուցանել:

Պատճառ զայստեան Եփրեմ Հայրապետի ի Հաղթասու ի Տփխիս:

Պարսկային խորամանկութեամբ, ի 1826 Նոյեմբերի 20, յորում աւուր Թուսաց Ամենաբարեպաշտ Առաջին Նիկոլայ Պապլուկիչ կայսրն ի Մօսկօֆ քաղաք զաշխարհախումբ Հանդէս օծութեան իւրոյ պատրաստէր, Արքայ որդի Ապպաս Մրզայն, բազմութեամբ զօրաց յանկարծ հասեալ ի դարապաղ և ի սահմանս Նորին, աւերեալ գերկիրն գերեաց զընակիչսն, կամէր յառաջել ի Տփխիս, յուսով Կովկասական լեռնականաց՝ մեծ տարածայնութիւն հանել ի Վրաստան երկրին, Մեծ Կոման Եռմուլով, և քաջ սպարապետն Քնեազ Մատաթով թէև սակաւադունդ զօրօք, զդէմ կալեալ յամենի յարձակման Պարսիցն, գրաւոր հրատարակութիւն Ներսէս Արքեպիսկոպոսին, Հայքն Վրաստանու կազմեալ պատրաստութեամբ արիարար պահպանեցին դսահմանս քաղաքաց և դիւզորէից իւրեանց, Մինչև զառաջինն վրէժս առին յիշեալ քաջագօր գունդքն Քնեազ Մատաթովի ի խարշիկ նենգաւոր պարսկաց, ի սահմանս ելիսաֆէթագօլ կոչեցեալ Կէնճէ քաղաքի և Երասխ գետոյն, որք զզօրս պարսից յետ խորովելոյ շնորհիւ ամենաճարտար Թնթանօթից, և զմնացեալսն կերակուր ճաշ պատրաստեցին ձկանցն արասի գետոյն, և ինքն քաջ զօրապետն Մատաթով սակաւ հեծելովք ձիարշաւ պնդեալ զհետ Ապպաս մրզայ Արքայ որդոյն, հազիւ հաղ մազապուր փախստեամբ մտեալ ի Դաւրէժ, անձնապահ եղև յախտեան քաջէն:

Վասն այսպիսի անակնկալ դիպուածոց, թէև արգելեալ էր ի կոմսէն մուտն Եփրեմ Սրբազանի ի Տփխիս, սակայն զապառնի մեծ փրաս և զամօթն Տէրութեան խորհելով, որ իւր հաստատեալ Հայրապետն գնայ ի գերութիւն, այսպիսի դիպուածոց է առաժն, հարկն զօրէնս լուծանէ, ի խնդրել Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, Հրամայի ի կոմսէն գալ և նստիլ լոսիկ ի Տփխիս, ըստ որում այնպիսի մտմանակի ոչ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսաց և ոչ օրհնութիւն մեռոնի հարկաւոր են, այլ կառավարութեանց զործն որպէս յանձնեալ էր Ներսէս Արքեպիսկոպոսին, նոյն ինքն Արքեպիսկոպոսն էր որ կատարէր:

Քանզի կացեալ էին Աչք Հայրապետին ի տեսութեանց, և Ականջքն ի լսելոյ, զի իբր իննսնամեայ ոմն էր, Ազօթկէր օրհնարան Քրիստոսագօր Տէրութեան և Ազգի մերոյ:

Այս ունակ պատահմամբ լինելով Նորին զառամեալ Սրբազնութեան ի Տփխիս, բախտաւոր զիս համարէի ի 1827 յօգոստոս 4 ի մըտանելն իմ ի Տփխիս համբուրելով զսրբագործ Աջ Նորին վայելելով զօրհնութիւն:

Առումն Ապպասապատ մերձ Հին Նախիջևանու :

Ըստ վերոյգրեցելոյս՝ նենգաւոր յարուցմանն պարսից, հարկեցաւ Հոօր Տէրութիւն Ռուսաց ծանուցանել զգորութիւն Աստուածատուր սրոյ իւրում, ուստի օրինաւոր պատերազմի պատրաստութիւն անօրինեաց ի վերայ Պարսից: Թէ և ի պատճառս յԱշաղկոտաց, փոխեցան Կոմսն Ամսլով և քաջ սպարապետն Քնէազ Մատաթով Հայկազն, ուսացեալ: Եւ կացուցաւ Գերազանց Ենարալ Պասկեիչըն Կոմս և զլիաւոր կառավարիչ սոյն Մեծի պատերազմի: Իսկ կենարալ Գրասոսկին՝ ոչ պակաս քաջութեամբ քան զՔնէազ Մատաթովն ի տեղի նորին: Ընդ սոյն Ենարալ Գրասոսկոյն էր և յիշեալ որդին մեր թորոս դանէլիչ տեղվէթովն ի ծառայութեան աղատակամ զօրաց սարկազ կոչեցելոց: Սոյն Ենարալ Գրասոսկին քանակաւ զօրաց իւրոց կայր մերձ յէջմիածնի յապարան ասացեալ տեղւոջ՝ հիւանդ սալտաղք, և հեպահանայր պատերազմի, ընդ ներսէս Արքեպիսկոպոսին կային յէջմիածին յապահով ամրոցի վանիցն:

Եւ Մեծ Կոմսն Ենարալ Պասկեիչ քանակաւ իւրով կայր ի կողմն Հին Նախիջևանու ի վերայ Ապպասապատ կոչեցեալ բերդին յինքենէ յԱպպաս Մրզայէ շինեցելոյն: Որ ի 1827 յուլիս 8 առանց մեծի ջլատու էառ Պասկեիչն զնոյն Ապպասապատ բերդն, աղատելով զԼիզդ մեր, որ ի կողմն նոյն Նախիջևանու:

Բայց Ապաս Մրզայ Արքայ որդին ժառանկ Պարսկային թագաւորութեան, զազանացեալ ի վերայ առեցման յիշեալ բերդի իւրոյ, երեսուն և չորս հազար զօրօք դայ յանկարծուստ ի վերայ էջմիածնի յօգոստոս ամսոյ 16, զի աւերեալ զնա՝ բնաջինջ առնել զհողերականն ընդ վանուցն, տիրեացէ և պատերազմական պատրաստութեան Ռուսաց:

Հուեալ դայս ի յապարան եղեալ Ենարալ Գրասոսկին, թողեալ զծանտրոցան ինն թնթանօթիւք, երկու հազար հինգ հարիւր զօրօք Արծուորէն դայ հասանի ի վերայ Արքայ որդւոյն, պատերազմեն զՏրոյական պատերազմն, շարունակ տասն և եօթն ժամս, նոքա բազմութեամբ զօրացն և սոքա Աւրորական կրթականութեամբ, մինչ զի արքայ որդին ասէ, ես ուրախ էի որ քնէազ Մատաթով չէ ի միջի, բայց տեսանեմ որ Ռուսաց իւրաքանչիւր սալտաթք են մէն մի Մատաթով:

Ի ցրուիլ Պարսիցն նոյն յօգոստոս 17, աշխատեալ զօրքն Ռուսաց՝ մերձ յէջմիածնի մէկ վերստ ի վերի այգւոյ առու ասացեալ տեղւոջ, թողեալ զզէնան՝ լափեն զջուրն ըստ օրինակի

Գէղէօնեան զօրաց, դարանացեալ պարսիկքն դիմեն ի վերայ, և գեթն հարիւր սալդատս անդէնս, կանացի քաջութեամբ կոտորեն անդանօր:

Յայացեալ հասանի ենարալ Գրասոսկին, հատուցանէ զհատուցումն նոցա նոցին, թէն ինքն երկիցս վէրս ընկալնու յաջ դաստակ իւր, յաղթանակութեամբ զայ մտանէ յէջմիածին, և պարսիկքն կուզակապէս սփռին ի կիրճս հանապարհաց, որոց ի պատճառս յօգոստոս 17-էն մինչի 15 սեկտեմբերի արդելուն երթ և եկք յարարատու ի Տփլիս յոչ ուստեքէ ունելով մեր զուր որպիսութեանց:

Առումն Սարգսապատին և գնալն մեր յէջմիածին:

Սարգսապատ և մեծ կոմսն Իւվան Յէտրիչ Պասկևիչն, յԱպաստապատու բաւական զօրօք եկեալ յէջմիածին, մեղադիր լինի ըստ օրինի եւրոպական զօրապետաց կանոնի, թէ առանց նախաժանուցման իւր ինքեան զլիաւոր զօրապետի, ընդէր խառնեցաւ ի բանակ պարսից և կոտորեաց զյիշեալ սալդատսն, որ էր պտուղ նախանձու զի սոյն յաղթութիւն առանց իւր կամաց եղև:

Աստանօր սկիզբն կալաւ քինու և վրէժխնդրութեան Պասկևիչի ընդ Գրասոսկոյ, և Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, զի եպիսկոպոսն կալաւ զկողմն Գրասոսկոյն, որ ազատիչ եղև էջմիածնի, իսկ Պասկևիչն իւր պատուոյն էր նախանձախնդիր, և ոչ ումեք օգտի և փնասոյն:

Սակայն քննեալ տեսանին, որ հաղիւ երեք աւուր հաց և պարէնք մնացեալ են բազմութեան զօրաց, խորհին զի թէ փութով ոչ առցեն զրեւոյն Նրեանու, մեծ փնասով ամօթապարտ ունի լինել, կամին հաստել զառումն Նրեանու վօնննի խորհուրդ Սափթով:

Յայնժամ հանձարեղ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն զրարեգոյնն տայ խորհուրդ նոցա այսպէս, Նրեանու բերդն հռչակեալ ամրակառոյց է պատնիշօր լիութեամբ զինուց և զօրաց, բայց ոչ գոն անդ առաւել հացեղէն պարէն բաւական մեծի զօրաց, առ որ աշխատիք զբազումս և շահիք զսակաւս: Բայց ահա ի վերայ Ախուրեան գետոյ Նրասխայ Սարտարապատ կոչեցեալ ամրոցն անգօր շինուածովք, լի ամենայն բարութեամբ հացեղինաց, բլրբլնձոց, բամպակաց, և այլ հարկաւոր պիտոյից, զի գանձեաղ և շահմարան Նրեանու հիւսէին Սարտարին, և եղբօր նորին հասան խանին անդանօր ի սարտարապատ են, բարւոք է նախ զայն առնուլ և ապա ի վերայ Նրեանու զեղերել:

Այս խորհուրդ առաւել օգտակար երևեալ մեծ կոմսին և

գորապետաց անյապաղ գիմեալ գնան և հասանին հանդէպ սար-
տարապատ բերդին: Ի 18 սեպտեմբերի, իսկ և իսկ պատրաստեալ
դկարդ պատերամզի, մարտ ի վերայ ամբոցին եղեալ. Մեծամեծ
թնդանօթօք քայքանալ աւերեն զպարիսպն, ուր էր և հասան
խան եղբայր հիւսէին սարտարին, որ գիշերայն փախեալ անտի,
ի 20 նոյն ամսոյն տակալ զսարտարապատ, լիացեալք ամենայն
հարկաւորօք, հացեղինօք, գինուք, ումրօք վառօթիւք և հարսաու-
թեամբք, որպէս զօրաց, նոյնպէս և երկրացի բնակչաց, զի և նոքա
կարօտք մնացեալ էին հացի:

Իսկ Մեր որ յօգոստոս 4 մտեալ էաք ի Տփիսիս, սպասէաք
հրամանադրութեան յիշեալ Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, որ ի նոյն
սեպտեմբ. 21, վերապատուութեամբ ընկալեալ զհրաւիրանաց հրա-
ման նորին զընալ ինձ յէջմիածին ի տես նորին Արքազնութեան
նոյնպէս զրեալ առ նորին Արքազնութիւն Նփրեմ Հայրապետի
հարկաւոր հոգալեօք առաքել զմեզ, նոյն սեպտեմբերի 26, ելեալ
ի Տփիսիսու գնալ առ կոչօղն իմ:

Ամրափակելն միաբանից ի բերդն Երևանու:

Յառաջ քան զառումն Երևանու, հարկաւոր համարիմ գրել
զորպիսարար գլխաւոր միաբանից ամրափակելն ի բերդն այն:

Ձկնի գնալոյ եփրեմ Արքազանի ի 1821, ի կողմն Ղարապա-
ղու, մնացեալ Ականաւոր Մերուճի բնիկ, հարազատ միաբանք,
Աստուածատուր Արքեպիսկոպոս, գանձակեցի Ղուկաս Հայրապե-
տի, Կարփեցի Յօհաննէս արքեպիսկոպոս Աւագ լուսարար, Մարս-
վանցի Նփրեմ Արքեպիսկոպոս՝ յայնժամ առաջին կառավարիչ
Աթոռոյն:

Սոցա անյնիւրքն ի սիրտս և ի միտս իւրեանց խորհին զԱ-
րիսոդմեան զգաւթեայ քորհուրդ, նախ առաքելով ի Կոստանդ-
նուպօլիս, զիւզպաշի ասացեալ Ադամն, թէ Նփրեմ Հայրապետն
գնացեալ ի Ղարապաղ իրր պարտուց օգնականութեան, անդոր-
րացեալ անդ, ոչ կամի վերադառնալ: Վախճան կամացն զի մին
ի նոցանէ եղիցի նոր կաթուղիկոս, ոչ յաջողիլ այնմ, Յօհաննէս Արք
եպիսկոպոսն ժողովեալ զժանրազին թագ, զսգեստ, և զսուրբ զա-
նօթան, իրր տարեալ ի Պօլիս գրաւ դրմամբ պարտուց հոգացօղ
լիցի, յորժամ էր քօլեան Արքահամն Պատրիարք ի Պօլիս, լուեալ
զգնալ Կարբեցւոյն, Արքուճի հրամանաւ ի Նիկոմիդայ ի գնի-
միտու յետս դարձուցանէ:

Անօգնական գտեալք ի յուսալեաց, հռչակեալ կրից բաղձա-
նաց մերձեալ օր այցելութեան Հայաստանեայց, խորհեալ այս
խոհակա՛նաց, թէ Ներսէս եպիսկոպոսն գայ ընդ ռօրաց, թէև ոչ

կարասցեն առնուլ զերեան, ըստ քանիցս պատահեալ պատերազմաց, բայց մտանեն յԱթոռն առանց արգելանաց, լինի քննութիւն պարտուց կուտակաց, և հարցափորձի ի պօլիս երթ և եկաց, և ճնշէ զինքեանս ի հատուցումն պարտուց:

Վասն որոյ խորհին զխորհուրդ և ոչ աստուծով, որպէս զկաւկասական ելուդական աւարեն, յափշտակեն և թալանեն հազարաւոր ամեայ զԱթոռն յամենայն զարթուց և ի վայելչութեանց, մինչի սենեկաց սփռոց, և զանկողինս ազքատ միաբանութեանց:

Հօրագոյնքն թէ եկեղեցական և թէ արտաքսական զթանկագինս ի սապատ և յարկեղան ամփոփեն, զշորեղէն և զապակեկեղէն շինիկեղէնն ի տունս ազգայնոց առաքեն: Տկարքն ի ձեռս անկեալսն կամ տան ազգայնոց և կամ դիւրագին վաճառեն:

Վասն առատութեան բամպակաց, սովորութիւն էր անդ զմեծամեծ բարձ և զանկողինսն բամպակաւ լնուլ, զաի անդ քանի բարձք, որոց մինն հաղիւ երկու լիտր բամպակաւ լըցեալ, վաճառեալ էին մէկ մէկ ապասիով: Այսպիսի հաւատարիմ բնիկ միաբանութեամբ, զկարեօրսն տարեալ ի բերդն Երեանու, թերեւ աղօթէին ի միաս իւրեանց ա(ն)կատար վերադարձման զօրաց:

Առումն Երեսնու եւ մեր մտանելն յԱրոճ:

Առաջին օր ճանապարհորդութեանս յաթոռն կոյս, ի Կօտագիւղ լուայ զառեցմանէն սարտարապատու, հոկտեմբեր 5, հասեալ ի յԱպարան, աւետաւորք թեակոխէին զմիմիամբք, որ ի հոկտեմբերի 1-ն անմատչելի հոշակեալ երիքովասարտս պարիսպն Երեանու՝ կործանեալ առանց փրատու բնակչաց հայոց և պարսից, միայն Արեւելեան Հարաֆայկոյս պարսպի աւերմամբն, բնակիչքն անձնատուր եղեալք Բասկեխչին և Գրաստսիոյն, որք զօրօք իւրեանց ի 1827 հոկտ. 1, մտեալ ի ներքս, ըմբռնեն զհասանխանն, եօթն հազար պարսից զերէօք, և առաքեն ի Թիւֆլիզ:

Եւ Մեք ողորմութեամբ Աստուծոյ նոյն հոկտ. 6 մուտ առեալ ի սուրբ էջմիածին, երկրպագեալ Սրբութեան Տեղեացն, յերկրորդի օրն, յերեանու ի Սրբազան Ներսէս Արքեպիսկոպոսէ հրաւիրակ եկեալ՝ հոկտ. 7 տարան զմեղ ի տեսութիւն վաղակարօտ սուրբ Հայրութեան և անակնկալ աւերածուացն տեղւոյն:

Անդ էին և յիշեալ բնիկ հարազատ Արքեպիսկոպոսք, ընդդէմ մակամտածութեան իւրեանց, ազատ և ուրախ, թերեւ գոհանային զաստուծոյ, օրհնէին զՏէրութիւն, և գովէին զբարձր Սրբազան Ներսէս Արքեպիսկոպոսն, մականունն եղեալ երկրորդ Փրկիչ, կամ շնորհալի:

Եթէ ոչ լինէր ըստ օրինակի Տեառն յաւուր ծաղկազարդի մտա-
նելն ի տանարն ուխտանայիւ, և զկնի բարձ գդա, և արձակեալ
զԲարաքայն:

Հոկտ. 8 ի միջօրէի միջասահման թնդմամբ զեանաշարժ ե-
ղև յերևան, միջոց առ միջոց տևեալ մերձ ամսօրեայ ժամանա-
կի, ի Ղարապաղ, ի Հաղրատ, և ի Սևան կղզի առաւել զօրազոյն
թնդմամբ խախտեալ էր զեկեղեցիսն:

Զբազմօք զբաղեալ գտաք զԱրքեպիսկոպոսն Ներսէս, զի
երկրացիք ծանօթք նմին, և անծանօթ աստիճանաւորացն Ռու-
սաց, վասն և նախարարք յանձնեալ նմա վերահասու լինել
հարկաւորացն, որք գունդագունդ դային առ նա, որոյ հաց անգամ
չժամանէր ուտել: Նմին իրի և ոչ մեր ծանրաբեռնել նմա, խընդ-
րեցեալ 9 հոկտ. դարձաք էջմիածին, սպասել գալստեան և կար-
գադրութեան նորին:

Շնորհաբաժնութիւն Կայսեր և Ասի- մանադութիւն Պարսից:

Մեծ Կուսակալն ի 1 հոկտ. առեալ զերևան, և ի 4 նոյն ամ-
սոյ աճապարեալ զնայ ի վերայ Դաւրէժու, և առանց պատերազ-
մի մտանէ ի Ներս, Արքայորդին Ապպաս մրդայ անդ գայ ի հնա-
զանդութիւն, և կարգադրեն զխաղաղութեան հաշտութիւն, զնելով
ի վերայ նոցա տուգանս ինն Քուռուլ Պարսից դրամոց գումար.
Մէկ Քուռուլն է չորս միլիօն մանէթ, որ այժմ մէկ Մանէթն չորս
ոսւրլի է ի մէջ սուսաստանու. ինն Քուռուլի գումար ոսւրլին է մէկ
հարիւր քառասուն և չորս Միլիօն:

Նաև Աահման երկրի գշրջապատ Արասի զհատոյն արարին, որ
պար առնու զէին Նախիջևանու: Վասն այսպիսի շահեկան ծառա-
յութեանց կոմսութիւն, և զբաժնութիւն շնորհեաց Նիգոլապօլլովիչ
Կայսրն, Իւվան Ֆէտրիչ Պասկեիչին, կոչելով զնա Ղրաֆ Երևա-
նու, Եւ մէկ միլիօն մանէթ նորա պարգև:

Նոյնպէս Աֆանաս Իւվանիչ Գրաստակոյն շնորհեաց Ալէքսադ-
րըսկի կափալէր, և մէկ հարիւր հազար մանէթ:

Ներսէս Արքեպիսկոպոսին, որ ունէր Աննայի Առաջին աս-
տիճան կափալէրն, և բոլիանթեայ խաչ ճկատոյն: Այժմ ևս շնոր-
հեաց Ալէքսանդրսկոյ Նեւսկոյ առաջին աստիճան կափալէր աս-
տեղրն: Նմանապէս այլ աստիճանաւորաց ըստ իւրեանց պատուոյն
Աստիճանս, կաւալիւրս, և պարգևս:

Եւ ինքն կայսրն, ի պատիւ Ազգին մերոյ՝ մականուամբ կո-
չեցաւ, Յար Արմեանսկի, այսինքն թագաւոր Հայոց: զդատողա-
կան աստեան և տիւանխանայն Երևանու. անուանեաց Արմեանսկի

օպրաստնի բըռավիինիէ, աշխնքն Հայոց Նահանգական կառավարութիւն:

Որովք ընդարձակեալ և Աթոռոյ Միաբանութիւն, որք պայմանաւ Սարտարին չորս ամիսն մէկ տրէթ՝ չորս հազար թուման պարտ էին հատուցանել պարտատեարց, դառաջին տրէթ, կամ բաժինն տալոյն զկնի, ըստ 51 թղթահամարի*) գրեցելոյս, շնորհիւ ներկայ յարուցեալ պատերազմացս, պահանջողքն ոչ գտին ժամանակ պահանջել զմնացեալսն, փոխանակ չորս ամսոց, մինչի չորսն ամս անդորրացեալք: Ապա ի ներկայութեան Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, ժողովկան կառավարութիւն էջմիածին, երևմուտ հաշիւս առնելով ընդ պահանջողաց, և գերկրորդ բաժինն հատուցին, որ 1828 ամին, մնաց պարտք էջմիածնի՝ ութն հազար երեսուն թուման: Այս հատուցումն և ընդարձակութիւն, յայտնապէս շնորհ Սուրբ Կայսերութեան ևզն առ Աթոռայինսն, զմնացեալն ի տեղւոջն իւրում տեսանեմք կարգաւ:

Սպանումն դեսպանին Ռուսաց:

Որպէս սովորութիւն է յետ պատերազմաց ժողովել զգերեալսն իւրաքանչիւր Տէրութեանց, ըստ որում ի գողունի դալըատենէ Ապպաս Մրզային ի կողմն Ղարապաղու, գերեցան բազումք, և յօրինաւոր վերջին այս պատերազմաց փախստեալք և գերեալք ի դաշնադրութեան վնասցան յետ տալ:

Որոց վասն ի կողմանէ Հօօր Կայսերութեան Ռուսաց Դեսպան տաքեցաւ Նորին Դերազանցութիւն, Գրիպաեառովն ի Թէհրան առ Շահն, ժողովեալ զգերեալ և զփախուցեալսն:

Իսկ անդուստ պարսից սրիկայք, շեղք և ուլամայք, տեսին որ իւրեանց ըստ հաճոյս տեղհականեալ զաղջկունս և զկանայս, յետս պահանջեն և առնուն, խոտովութիւնս յարուցեալ մտանեն ի բնակարան Դեսպան Գրիպաեառովին, ի 1829 ամի կոտորեն զամենայն ի տան Նորին ևզեալսն, սպանեն նաև զինքն զԴեսպանն:

Տեսեալ ծերունի Թէթալի Շահն և ժառանգ Նորին Ապպաս Միրզայն և այլ խոհական իշխանաւորք, թէ տակաւին առաջի պատերազմի վէրքն չառողջացեալ, երկրորդին դուն մեծ բաց[եա]լ լինի ի պատճառս անոպայից, Պարսկային խորամանկութեամբ պատրաստեն զԱւագ օրդի Ապպաս Մրզային զնոսրով խանն մեծամեծ ընծայիւք, զայր խոհական և ծանօթ զաղղիական լեզուի, փառաշուք և զեղեցիկ տեսեալք, առաքեն ի Սանկդ Գետրքուրդ յոտս

*) Տես տպագրութեանս էջ 884.

նորին Կայսերական Մեծութեան Առաջին Նիկօլա պալատիչի, որոյ գնացեալ խոհականութեամբ իւրով շնորհ ընկալեալ Ամէն ողորմած Կայսերէ ներողութիւն եղև քրէական յանցանաց իւրեանց, պարգևեաց սոյն խօսքով խանին մէկ Քուտու ի պարտուց իւրեանց, որ է շորս միլիօն մանէթ, և տասն և վեց միլիօն ուսուլի ուսաց:

Եւ առաւել զարմանալին, որ նոյն Խոսքով Մրդայ Խանին Կայսրն շնորհեաց և զառաջին աստիճան կազալէր Ալէքսանդրակոյ Նեւակոյն բոլխանդեայ Աստեղքն իւրով:

Արով եղև ընդարձակութիւն Պարսից՝ և օսմանեան Տաճկաց կրել զխաչ և զկազալերս ի պարանոցս իւրեանց ծառայողքն Տէրութեան:

Վերադառնալն իմ յէջմիածին Եւ օղախօսութիւնք նորին:

Անհամաձայնութիւն օղոյ և ջրոյ Արարատեան դաշտին, ընդ պանդուխտ օտարականաց՝ ըստ հոգւոյ բնիկ հարազատ Միարանից, ի Զ-էն Հոկտեմբերի ի վերադարձին մերոյ յերևանու Աթոռն, ողջունեալ զմեզ կուտեցան օր քան զօր ի վերայ մեր իբրև սուրհանդակք մին զինի միոյն, երբեմն Տենտ բնիկ պարզև դաւառին առ նորեկսն, և երբեմն Աստրացաւ ուսուցիւք, մերթ յաւին և մերթ յանկողնի ել և ելս զմեօք առնէին:

Առաւել քան զկիրս արտաքսական մարմնոյ Տենտից, և ցաւոց, երբ օր զաւարրք խելամտութեամբ կշռադատէի զԱզգային պարծանաց տեղի զԱթոռն հոշակաւոր խրթնութեամբ անշքացեալ յամենայն յուսալի բարեգարգութեանց, կողոպտեալ ոչ յօտարաց, և ի թշնամեաց, այլ յիւր կաթնասուն բնիկ հարազատ յորդոց և ի Միարանից խամբացեալ պաշտօնք, և օրհնարանութիւնք սուրբ տաճարաց և վանօրէից, տիրեալք և թաղաւորեալք երկու գիւաց, իմ եւ Քո տխրից, Բարձեալք և հեռացեալք ուսումն Աստուածային տառից, Արհեստից և Դիտութեանց, բռնեալք և արմատացեալք անձնաշահ յափշտակութիւնք, ստարանութիւնք, և եղբայր ատեցութիւնք:

Աւաղելով զԱզգն և զանձն իմ, հալէր և մաշէր ռսկերք և զօրութիւնք կենդանականիս, և ես շուարեալ ափշէր դատողութիւնք բանականիս զօրութեանց, Միայն միտիմարէաք սրբոյ Տաճարի հանգիպակացութեամբ կացարանին մերոյ՝ որոյ տակաւին քարինքն կան ի վերայ քարանց:

Յետ ամսօրեայ ժամանակի եկն ցաւակիցն Աթոռոյն Ներսէս Արքեպիսկոպոսն, ըստ որում բացակայ էր տակաւին զահակալ Մրրազանն Եփրեմ, կարգադրեալ ժողով մի ժամանակեայ կառաւարութեան:

Յորում էր Առաջին Անդամ ինքն Անձնագիր Արհին, թէ և Տէրութեան աշխով գործովք ևս գրադեալ՝ օգնէր և սոյն ժողովոյ, երկրորդ Անդամ Կարբեցի Յօաննէս Արքեպիսկոպոս Աւագ լուսարարն, երրորդ Անդամ Սահակ եպիսկոպոսն դարբնեան, Չորրորդ Անդամ Ստեփաննոս եպիսկոպոսն Գեղամեան, Հինգերորդն Նուստաութիւն մեր, անձանօթ ամենիցն բարուց, և վեցերորդն Յովսէփ վարդապետն Կատեպան մատթէոսեան, զորովք իրր պարտէր լինել ժամանակաւոր Կառավարութիւն Աթոռոյ և Միաբանից։

Կարգաւորութիւն էջմիածնի գրասանն։

Գրեալ է թէպէտ ոչ յայտնել դատականս ծնօղի, Այլ նոյն Սուրբ Տեառն է Բան, որ հանէ զպատուականն յանարդէ, բերան Տեառն կոչեացի, ըստ այսմ և վնիս իմաստնոց, որ ծածկէ զվէրաբարեկամի, մահ գործէ, որովք վայ է Մեղաւորին, որ տարակուսեալ գնայ ի մէջ երկուց հանապարհաց, վասն որոյ զՏէրութեանն պարտ է փառաւորել զԲան, սիրելով զճշմարտութիւնն, զի նոյն ճշմարտութիւնն ազատեացէ զմեզ, զի որ գնայ ի տունջեան՝ ոչ զայթակղի, ուստի բանք Քրիստոնէից պարտ է լինին այնն, այոյ և ոչն, ոչ։

Ընդ անդամակցութեան մերոյ յիշեալ ժողովոյն, և յատկապէս ի Ներսէս Արքեպիսկոպոսէ յանձնեցաւ մեզ կարգաւորութիւն և վերակացութիւն գրքատանն Աթոռոյ։

Աւագ աղէտիս, Ամօթ գրչութեանս, զի Ազգային բանասէրք տարաձիգ յուսոյ իւրեանց դարաւոր ամենիւք ի Մայր Աթոռոյն լսել ունին զաղէխարշ գանկատանս վերանորոգեալ Ղազար փարպեցւոյն, աշակերտի Աղանայ վարդապետի՝ առ Վահան Տէրն «Մամիկոնէից, վասն արեղեացն սոյն կաթուղիկէի, որոց յոլովք շղանուանս անդամ և կամ զքանոնութիւնս կանոնեալ եկեղեցական գրենոյ հաղիւ հաղ կարեն գիտել, և զրգոութեամբ նաւթանձարկու գիւին նստեալ առ միմեանս լուի լու աշխոյն զինչ տպէտս խօսին։ Այսպիսեացս անդամ և այժմ ձեռք մխեալք յայն գրքատուն, բարձեալք զկուսական դամբողջութիւն վեր ի վայր տապալիալ զկարդ և զգրութիւն նոցին, անբնակ ի յուսալի մատենից, զորոց՝ երբեմն ի բացուսա՝ ի հարց մեր Բանասիրաց լսէաք ի մայր Աթոռն դտանիլ, բաց յայնց՝ որք յառաջ քան զայս ձեռնեքեցութիւն, ի Վենետիկ և ի Պօլիս գնացեալք են պատուելի վարժապետ Գէորգին, և հապի կոչեցեալ Տիրացու Առքելին, յազազս ոչ ունելոյ համակշիռ յարգ առ բնիկ հարազատ Միաբանսն, զոնէ կորստեան անհրազատ դրամոց և ցեցակեր հանդերձից, որք յարկդս և ի ստապատս զգուշութեամբ պահպանեն ի պէտս վսեմափառ շքաւորութեանց ունողաց։

Այլ այս Գրքատուն եղեալ իբրև զհիւզս մրգապահաց, որոց հարկաւոր հնազոյն զեղաւորքն, իբր յաւարառուաց յափշտակեալք, մնացեալքն խառըն ի խումն կային կուտ կուտ անկեալ անխնամ:

Վասն որոյ կալեալ մեզ օգնական զԴիոնէսիոս վարդապետ Երեանցի, զՅօնանէս վարդապետ Դէորդեան շահրիւարցի և զՄսուր դպիր Դրիգորեան Զմիւռնացի, զնորահաս բանասէրս զգիտակս զնոց և օգտից սուրբ Դրոց և նախնեաց Մատենից, երկուքն ի սոցանէ Յօնանէս վարդապետ և Մսուր դպիր, Առաջինն ի Պօլիս և երկրորդն ի զմիւսին զարդացեալք, դաստիարակեալք և մարդեալք հանդերձ արժանաւոր վարուք, Դիոնէսիոսն յետ երից ամաց վախճանեալ Յօնանէս վարդապետ շահրիւարցին միայն կայ այժմ անդ. և զՄսուր դպրէ զկնի լինին բանք: Ընդ այս ուսումնատէնջ յօժարամիտ արանց շարունակ երեք ամիս տաժանամար ուր ուրեմն կարգադրեցաւ այն գրքատուն:

Շարեալք Այր Բենական կարգաւ, յօրինեալ երկու տումար նոյն տառից դրութեամբք, մինն Մնալ առ վերակացուն և միւսն յայտնել Միարանից, զի մի զսովորականն սասացեն՝ թէ դարանէ Աթօն Դրոց, կամեցօղք ի վերակացունն ըստ ընդունակութեան առեալ ընթերցցին և կամ օրինակեալ զգաղափարն բերցեն ի տեղին:

Այսպիսի ընդարձակութեամբ մերով՝ միայն շահեցան յիշեալ երեք օգնականքն իմ, այլքն ժամախնդիրք են, զուցէ եկեացեն ի սթափիլ քնոյ և զինուոյ իւրեանց:

Ներկայ գտանեցեալ գրեանքն անդ են այսպիսիք, ձեռագիր Աստուածաշունչք, Աւետարանք, Մաշտոցք հարիւրաւորք, նաև տպեալք, Ալպերտք, Առաքինութեանց, Մուլութեանց, քերականութիւնք Արրայի, և այլ այսպիսիք յիսնաշափք յամենայն տեսակաց, Այսմաւուրք, հաշոց գիրք տպեալք և անտիպք համաթիւք վերնոց: Անծանօթ հարկաւոր գրեանք, Ճառագիրք, Մեկնութիւն Մաղմուսի ի Լամբրոնացւոյ մեծամեծք, կանոնագիրք, կան անբաղդութեամբք դարանեալք յանկիւնս խնամակալութեամբ թղաշափ փոշեաց պահպանեալք. ի ցրտոյ, Նորատիպ յատենի ժամագիրք, Սաղմոսք, պարտաւճարք, կաղմեալք և անկաղմք խառնափնդորք շեղջակուտեալք, որք մտին ի կարգ:

Ըստ նշանակութեան 55 թղթահամարին*), Արկեղք բնիկ հարազատ Միարանից ամրափակեալքն յԵրեան, անբաղդութեամբ առաքողաց՝ հրամանաւ Ներսէս Արք եպիսկոպոսի եկին ի նորա-

*) 350 տպագրածիս էջ 886.

կարգ ժողով էջմիածնի բացան ի հանդիսի, մնացեալքն յազգայնոց ժողովոցաց ելին ի յայտ, թերևս չորրորդ մասն յափշտակելոց՝ մտին ևս ի գանձարան, և ի պահարանս Աթոռոյն:

Ընդ որս ելին և յարկեղեաց արեղեաց չորս հարիւր ութսուն և չորս հատուած կարևոր և պիտանի մատենանք Աթոռային նշանօք, բացի յանձնականաց անցնիւրոց, զորս առեալ մեր զասեալ յԱյր Բենական ցուցական եղաք ի կարգի:

Կան տակաւին ի դարապազ ի Թովմա վարդապետ նուիրիէ, վախճանելոյ ի Քիշնկ քաղաք պէզարապիոյ, քանի սնտուկ գրեանք բանտարկեալք, որոց այց արասցին հայրենաւէր ռուսմեականք:

Գլխաւք յերեան ի տան Մրզա Թաթէոսի որդի Եղնակի, 1819 թուէն ի Դրիգոր վարդապետ Վարդապարեանցէ յԱթոռային գրեանք ընծաեալ բազում հատուած պիտեան գրեանս, Եւ զերդ երգոց մեկնութիւն ի Յակոր վարդապետ Կայինեանէ յօրինեալն, որք իբր պարզե գայս մի գիրք ետուն ինձ:

Եհաս ի ծանօթութիւն մեր, թէ և ի Պարսկաստուն հասեալ են այնպիսի գրեանք, ժամանակն ոչ օգնեաց մեզ վերադարձուցանել: Զայս միայն կարասցուք ասել, որ ի գնալն մեր յԱթոռն, գերկուսնտուկ գրեանք ևս մեք ի հայրենի իմ մատենից տարեալսն ընդ մեզ՝ յուսալով թէ Աթոռոյ գրքատունն է հաւատարիմ, կամ էր մեզ թողուլ անդ բայց տեսանելով զանհաւատարիմ ձեռան շօշափող կուսութեան նոցին, ի 1830 ամի Տեառն տարեալ զիման եղի ի սեան կղզի, զորոց զկնի լինին բանք:

Իսկ թէ զկնի հեռանալոյ Ներսէս Արքեպիսկոպոսին, և մեր՝ անտի գինչ ինչ կրեաց և կրէ այն գրքատուն, իմաստասէնչ ազգասէրք կարեն կշռադատել վախճանական պարապախք բոլոր այս մեր պատմութեանց:

Հոգացողութիւն գաղթականաց:

Ի շարժիլ Հօրադոյն Զօրապետաց և Զօրացն Ռուսաց դէպ ի Թաւրէժ, յորդորեցան յայնկոյս բնակիչքն մերազանց ելանել յիշխանութենէ Պարսից և մտանել ընդ խաչանիչ զրոշակաւ Ռուսիան Տէրութեան, որոց վերակացու կարգեցաւ Մերադն Վեհապետեայ Լադր Եկիմիչ, այսինքն Ադայ Յովակիմի երրորդ Որդին:

Ժողովեցան ի կողմանցն Դաւրէժու, ի Ռոյու, ի Սալմաստու և յայլ տեղեաց իբր Տաան հազար Անձանց գաղթելոց, և բաժանեցան ի կողմունս Նախիջևանու, Ղարապաղու, և յերեանու, Արքունական ծախիւք, բայց կիսով չափ աղքատ, մերկ և ողորմելիք էին, Մանաւանդ յօղափոխութեամբք տկարացեալք հիւանդք: Սոցա հազարաչափիցն Աթոռային կառավարութիւն կալաւ զհոգացողու-

թիւնս, զետեղելով ի կալուածս և ի գիւղորայս իւր: Եւ յատկապէս երկու հարիւր անձանց ի բոլորումն տարւոյ միոյ, ուսուցեաց և զգեցնելեաց պիտոյք յԱթոռոյն տրուեցաւ նոցա: Այլ և սերմորայք պակասեալ յկրարատեան գաշտէ, ի պատերազմական փրասաքեթեանց և հրկիզութեանց Պարսից, որպէս հացի մէկ հօխայ կամ երեք ֆունթն էր 39 կօրէկ, իրբ մէկ խոուշ, նոյնպէս խորհելի է և զայլոցն:

Որպէս Տէրութիւն ետ գաղթելոց, և բուն բնակչաց առաջին 1828 ամի զուտեալ, և երկրորդին զամենայն տեսակ սերմորայս և զեղինս ի վարել և ի սերմանել նոյնպէս և Աթոռն եղև հոգացող իւրարածին գաղթականաց և գիւղականաց իւրոց ամենայն տեսակ սերմորէից, և պահարկելոց խոհական կառավարութեամբ Ներսէս Արքեպիսկոպոսի և տնտեսութեամբ ժողովոյն էջմիածնի:

Բացի հոգունակութեանց գաղթելոց և գիւղականաց՝ սուրբ էջմիածինն սեպհական հացակեր Հոգևորական և աշխարհական ունէր երկու հարիւր երեսուն և հինգ անձինս, զորս թէ ի պատերազմի և թէ յետ պատերազմաց բուծանէր և զգեցուցանէր հանդեր[ձ] վարձիւք մշակացն: Թողում բնտանեցեալ Զօրականաց աստիճանաւորաց երթ և եկան, որք մեծաւ ծախիւք կարևոր էր զայնպիսիսն պատուել:

Աստ է հիացումն, որպէս նշանակեցաւ 58 թղթահամարին^{*)}, ի ժամանակի աւերութեան երկրի և գաւառի, ի բարդութեան հարկաւոր ծախուց, և ի նուազութեան օրինաւոր մաից Աթոռոյն, որպէս և գիարդ եղև կարևոր, զգաղթական և զերկրացիս, միաբանիւք, և այլ յարգելի հիւրովք ժողովական կառավարութեամբ, առանց պարտուց նորոգ կուտակման, յետ ըստ բաւականին հոգալոյն, և շորս հազար թուման պարտապահանջից հատուցեալ եղին, իսկ յառաջին ժամանակն, որ ոչ այս ունակ գիպուած և ծախսք կային ի վերայ Աթոռոյն, գումար պարտուցն հասեալ էր ցքառասուն և ի շորս հազար թուման և յամենայն գրութեան իւրում Հայրապեան ստորագրէր այսպէս, վշտալի նփրեմ:

Սերովբէ վարդապետի ծագումն եւ գործողութիւնն նորա:

Կարնեցի ոմն Սերովբէ լաթինացեալ ունիթոռնեայ, զարգացեալ ի քօլէժ այսինքն ի տիւրդի տաղին, քանի ամօք յառաջ եկեալ յէջմիածին, ձևացեալ ծխիւք մերովք, լաթինկան հանդեր-

^{*)} Տես տպադրածիս լ.ջ 888.

ձիւ և բունեալ ունակութեամբք, պաքակեր, գործածող ծխախոտի, աշխնքն թիւթիւն չիպուխոյ, քարթոշնիկ, գիշերաշրջիկ, և պարերգու:

Ճարտարութեամբ գրաւեալ գտնա Աթոռայնոց, վերադառնայ ի Թիֆլիզ, վասն օտարութեան և աղքատութեան, խնամարկի ի Ներսէս Արքեպիսկոպոսէ, գործակատարութեամբ գնայ ի Կողմն Կախէթու, և Կորիու նուիրակ անուամբ, զգումարեալն անձին սեպհականեալ, շուէ ի Մօսկօֆ, հաճոյացեալ Վեհազն Լազրեանց՝ առժամանակ կառավար և դասասաց լինի աշակերտելոց այնք ուսումնարանի: Գնայ ի Պետրքուրգ որպէս յաջորդ կամ քահանայգործ:

Իսկ ի 1827 յօգոստոս ամսոյն և նոյն Սերովրէն գայ ի Թիֆլիզ, ուր տեսաք զմիմիանս, կամէր գնալ և նա յաթոռն, բայց Ներսէս Արքեպիսկոպոսն ոչ ետ նմա տեղի գնալոյ: Կացեալ ի Տփլիս գտանէ զոմն աստիճանաւոր Վլանկալի կոչմամբ, ըստ որում լեզուադէտ, պարաւոր և քարթոշնիկ, հաճոյացեալ նմա, և նովաւ այլ աստիճանաւորաց, որովք և իսկ զբաֆ պատկերչին, շքեղելով ընդ զօրաց գայ յԱթոռն, զի երթիցէ ի պայազիտ, յորժամ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն գնացեալ էր ի պէզարապիայ, քահանախօս լինի ընդ միաբանից սմանց, հնարաւոր գրութիւնս գրեցուցանէ նոցա առ զբաֆն, իբր յօտար բռնութեանց ազատել զմիաբանութիւնն, ահնարկելով առ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն, ստորագրողք են զաքարիայ, զուկաս, արբահամ և յոհաննէս վարդապետք:

Ինքն Սերովրէն ընդ զօրաց գնայ ի պայազիտ, ի դարս, յախցխայ, և ի Կարին ծննդական յերկիր իւր, ապա վերադառնայ ի Թիֆլիզ:

Այս ծանօթութիւն վասն սորա առ ժամս շատ լիցի, զի կարգ բանին գտանեն և զարգասիս աշապիսի արանց, և զսորայն իսկ:

Գնալն Ներսէս Արքեպիսկոպոսի ի Պէզարապիայ եւ վերադառնալն Նփրեմ Հայրապետի յԱթոռն:

Յայս գիպուած՝ ըստ երգ երգոյն, Արեղակնափայլ ահն սուրբ կայսերութեան, վարազուրեալ ըղձիւ զբաֆ Պատկերչի, ըստ ցուցանելոյ 54*) երես գրութեանս, խեթիւ հայեցաւ առանձնադիր ծառայողն կայսրութեան, և խարսխաւոր սիւնն Աթոռոյն էջմիած-

*) Յետ ապագրածիս էջ 884.

նի, առ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն, զի 1828 յունիսի սկզբանն հասա առ նա Բարձրագոյն բարեհաճութեան Հրաման այսու դորութեամբ, կամ ինչն Արքեպիսկոպոսն Ներսէս, և կամ զայլ ոք նման իւր հարազատ ծառայող Տէրութեան առաքեսցէ ի պէզարապիայ, ըստ որում բացեալ էր դուռն պատերազմի ընդ օսմանեան տէրութեան:

Եւ Արքեպիսկոպոսն վստահացեալ քանիցս իւր հաւատարիմ ծառայութեանց, և բազում բարւոյ ակնկալութեամբ Աթոռոյն և Ազգին, գիպուկ ժամ բարեպատեհ համարմամբ, ինքնին յանձնառու դտաւ և զայն բարեհաճութիւն կատարել, թէև զգուշաւորք զգուշացուցանել ջանացին զնա, բայց ըստ բանին, արդարն իբրեւ առիւծ անձն ապաստանէ ոչ ինչ խորհաց զապատնւոյն և հաւատադրութ ընիկ հարազատ միաբանութեանցն:

Ճեպընթաց շտապահասեալ ի Տփլիս, գեօթնամեայ տարագրեալ զՀայրապետն Եփրեմ փառաշուք հանգիսի պատրաստեաց վերադարձուցանել յԱթոռն, յանձնելով իսկ իւր հարազատ Եովսէփ վարդապետ կատէպան Մատթէոսեանի, իբր երկաթեայ գաւազանաւ իշխանութիւն տալով նմա դստահակն սաստելոյ: Թատացեալ ևս կանոնադրութիւնս ժողովական կառավարութեան առաքել, զի ըստ այնմ կառավարեսցին զՀայրապետն և զԱթոռն գործավարք:

Եկեալ Հայրապետին յէջմիածին յուլիսի 15 լիարեբան դահարանութեամբ զՆերսէս Արքեպիսկոպոսէ յայտնելով, թէև զնաց ի Պէզարապիայ, բայց տակաւին բերան և փոխանորդ իմ նա է, առանց կամաց նորա, որպէս Հայրապետս, նոյնպէս և ժողովն և հալատակքն իմ, ոչ ինչ կարասցեն առնել ի գլխաւոր իրակութիւնս պարտիմք նախ գրել նմա, և ըստ հաճութեան նորա ապա կատարել:

Այս ունակ յուսով և նոյն Սրբազան Ներսէս իւրովքն դիմեալ հասանի ի Նախիջևան, ուր տկարացեալ Տենտիւ, յետ քանի աւուրց փութայ հասանիլ առ Կայսրն, որ էր յայնժամ յԱտէս քաղաքի, բայց անբաղդութեամբ իւրով քանի օր յառաջ զնացեալ գտանին Նորին Կայսերական Մեծութիւն: Պատահի յԱտէս Կայսերուհւոյ Ալէքսանդրայ Յէօտորոփային, վայելեալ զշնորհս Մեծութեան Նորին, զնայ ի նշանակեալ տեղին Պէզարապիոյ ի Քիչնե քաղաք, ուրանօր զեկուցումն ընկալեալ ի Հոգևորական Մինիստր Պուլուտովէ՝ ընդունիլ զոռհիկ հանգուցեալ Գրիգոր վարդապետի կամ եպիսկոպոսի Տաւրն երկու հազար խոուշ, բնակելով ի Տան նորա, հովուել կողմանցն զմերազնեայս, մինչի պատեհ ժամու հրաւիրեսցի ի Կայսերէն ի Պետրքուրդ:

Առաջին երգապոյութիւնք իմ ի Վանուայս եւ ի Սեւան կղզի:

Ձկնի ըստ կարեաց կարգաւորելոյն մեր գգրքատունն Աթոռոյն, և ի գալ հանդստանալ Մայրադոյն Պատրիարքին և փրեմայ, բարեհաճութեամբ Սենօթական ժողովոյ Հարց, և Հրամանաւ Հայրապետին՝ յատկացեալ Թիւֆէնկէի կոչեցեալ սպասաւորօք, ըստ բաղձանաց իմոյ շրջագացաք յամակացեալ վանորայսն Հայաստանի, աղիխորով տեսութեամբք: Հասեալք ի ծովակն Գեղամեան ի Սեւան կղզի՝ միօթարեալ ըստ հողւոյ նախ ըստ պատշաճաւոր դրութեան տեղւոյն, Սրբակրօն մերկամարմին չնաշխարհիկ միարանութեամբ ծաղկեալ լինելոյն, որք հանապազորդ ի տուէ և ի գիշերի անթերի կատարեն գոհարանութեամբ զպաշտօն կոչման կրօնի իւրեանց, բովանդակութեամբ ութն կանոն Սաղմոսաց, ապաշխարութեան երգոց և Թագաւոր յաւիտենից, և օթն անգամ յաւուրց օրհնարանութեամբ Արարչին առ հասարակի:

Իսկ ի Տէրունի և ի Տաղաւարական գիշերայինսն, ոտնաւացութեամբ ցառաւօտ զխորհուրդ հսկման անպակաս կատարեն:

Սովորութիւն ճաշի նոցին, շաբաթն բոլոր պահպանութեամբ խստադոյն պահոց՝ միատեսակ կերակրով՝ միանգամ յաւուրն հաղորդակցին միարանութեամբ ուտելեաց, ի շաբաթ և ի կիրակէս, և ի Տէրունական տօնաւուրս ձկամբք, ձուօք և կլիեղինօք, ևս միանգամ միատեսակ կերլիաւ բաւականանան:

Արգելեալ է ի նոցանէ պահոց ձէթք, գինի, օղի, և միս բոլորովին, ոչ մտանին յանապատն այն, պակաս քան զքսան ամեայ մանկունք կըրօնասէրք և ոչ իզական սեռք լինին անդ ուխտաւորք:

Երկրորդ՝ յօժարակամ ծառայութեան նոցին Աստուծոյ արգասիք և նշանք են այս խուղքն անպաճոյք, փոքրադոյն, առանց կրակեաղի, թէև տեղին խոնաւուտ, և ձմեռն խստադոյն մինչ զի բազմիցս ծովակն հասարակէ սառուցմամբ, ի վերայ սառին երթեկեկն գործունեայք:

Առ սոսա է զկայ առեալ ջերմեռանդ հոգիք առաքելականք՝ զի ունին զամենայն ինչ հասարակաց, անընչասէրք են բոլորովին, զոր ինչ ստանայ ռք յերթ և եկ ուխտաւորաց՝ առ ժամայն հասուցանէ վանահօրն, և ինքն զանօրաղ կեանս վարէ:

Շաբաթն երկիցս ի մէջ խոր թունտրի հաց եփեն անխափք նոյն միարանք, թէ աստիճանաւոր վարդապետք և թէ կղերք, միենոյն է առ նոսա մեծն և փոքրն, հանապազորդական միատեսակ կերակուրն նոյն միարանութեանց՝ երկու և երեքն ամսորեայ

ժամանակաւ կարգաւ պատրաստին, փոփոխմամբ այլ ընկերաց յայլում ամսոց, ինքեանք լուսնան զշորեղէնս իւրեանց. յօժարութեամբ սպասաւորին հիւանդացեալ եղբարց և հարց, զոչինչ ունին ի մարմնականաց, բայց զՔրիստոս կրեն ի հոգիս իւրեանց, առ սոսա է քաղցր լուծն Քրիստոսի:

Երբորդ ի վերայ այսպիսի անձնութեանց, էր և առ նոսա անտանելի իմն մարմնական ծառայութեամբ փասակրութեան պաշտօն մի, ըստ որում Անապատն ի մէջ կղզոյն գետեղեալ, պիտոյից հոգացողութիւնք ի ցամաքաց երկրի լինել պարտի, սովորական տար և բերինաւ նոցին, ի տասն մեծամեծ անտաշ գերանաց առ միմեանս կապելոց գեղջուկ լաստ մի յօրինեցեալք, որք հազիւ զօրեղ քաջ շորս երիտասարդ անձինք թիակօք կարեն շարժել, և յամենայն աւուր այս լաստ պարտի, զոնէ միանգամ գնալ և գալ, առի բերել զփայտ թոնրին, զխոտ կովուց և զուտեստ միաբանութեանց վաթսունաշափ ժողովեալ անձանց:

Այս պաշտօն ծանրութիւն է, ևս էր ի վերայ նոյն միաբանութեանց, որ ինքեանք իսկ էին նաւավարք, փայտակուտք, և խոտհնձուք, էր զի ի ժամ պաշտամանց աղօթից հարկաւոր էր լաստի տարուբերութեան, վեղարաւորք, գտակաւորեալք, մասն քնայր ի պաշտաման և մասն գնայր լաստի ծառայութեան, ուք թէ և երբեմն ի բռնանալ հողմոց, մեծաւ տաժանմամբ կարէին վարել զայն, աղբերաբար քրտանց հոսմամբք, և ոչ ունելով զայլ հանդերձ փոխարկելոյ՝ նոյն շալիղէն հանդերձք ի վերայ մարմնոյ իւրեանց ցամաքելով, բազումք վտանգաւորեալ լերդացաւութեամբք, և փոշտանկութեամբք: Զի թէ յամարային ժամանակի կարևոր համարէին երանեալքն զայս ծառայութիւն, բայց ի ձմեռայինսն խոհականութեամբ նկատելի է զանտանելիութիւն:

Յայս տառապակիր հոգնութեան տեսեալ իմ, զկամաւոր աղքատացեալսն յուսով Աւետարանական բանին, վաճ և Եղուկ կարդացեալ, բազմախորտիկ, աճնաղարթ, աշխարհափար, ցեցակեր, որթանց հանդիսարան մոլի և թշուառ անձին իմոյ, ի մի վայր ժողովեալ ի մարմնի զանմարմնոցն ունոդաց զվարս Հարցն Սրբոց Ժերունեաց, աղբրական առաջարկութեամբք հազիւ ուրեմն հաճեցուցեալ զԱ՜ծամերձ զկամս նոցա, առեալ զհաճութիւն նոցին, վարձեցի զշորս երիտասարդս քաջ առոյգս տարեկան վարձիւք, որ զայս նաւավարութեան և զայլ արտաքին ծառայութիւնսն նոքօք վճարեալ, անձնանուէր ծառայքն Աստուծոյ, զՏէրունեանն պաշտեսցեն զպաշտօն:

Կամ էր ինձ վարձել նոյնպէս զՏարեկան հացթուխ Արս՝ և զխահարարս հաշից կերլեաց, բայց հաշակեալքն զքաղցրութիւն

քրատանց և աշխատանաց, միանգումայն մարմոյ անդորութեան բարեաւ մնայ ասացեալքն, ետուն ինձ պատասխանի, Սաղմոս երգութիւնք, աղօթք, և պաշտօնք, պարտաւորութիւնք են հրաժարելոց յաշխարհէ։ Իսկ ծառայեալ եղբարց, փոխատութիւն է միմեանց, զի որք թողին զՀայր և զՄայր և զԱզգայինս յուսով մերս եղբայրական սիրոյն, որոց կան առաջի զանազան զիպուածոց պատահարք, հիւանդութիւնք, խեղութիւնք, յարատե ցաւադարութիւնք։

Այս մեր անձամբ ծառայութիւնք հացի և կերլեաց, են իրերաց յոյս աղօթից ասոյնջականութեամբ, որ ի ձեռաց միմեանց կերակրիմք, որպէս թէ ի մարմնաւոր ծնողաց և ի մերձաւոր ազգականաց, իբր զարման բժշկութեան առնումք յիրերաց և ոչ լոկ կերակուր։ Ուստի գոհացեալ իմ զԱստուծոյ, վերապատութեամբ Ա ծահաճոյ յօժարակամութեանց Հարցն Սրբոց։ Միայն զյիշեալ չորս նաւաւարս հաստատեալ անդ ի 1828 յօգոստոս 15 յաւուր Վերափոխման սուրբ Աստուածածնի, օժանդակութեամբ աղօթից մարմնով հրեշտակացն, մատուցեալ եմ անդ ի տաճարի սուրբ Աստուածածնի գքաւչարար Պատարագն։ Յերկրորդի աւուրն առեալ ընդիս զնորընտիր Առաջնորդ զսրբաանունդ Յօհաննէս վարդապետն, զի վախճանեալ է առաջին Առաջնորդ Սարգիս վարդապետն, զարձ անտի արարեալք, հասար ի Պատրիարկունակ վանքն ի Վաղարշապատ։ Մանուցեալ մեր վեհապետի և ժողովոյն զվերոյգրեալ պարագայս, հաճոյացեալ և նոցա զայսունակ տնօրէնութեան մերոյ, հաստատեալ զԱռաջնորդութիւն առ Ղազարեցի Յօհաննէս վարդապետն, յատկացուցանելով ի նորակէ զաղթկանաց ի շրջակայս սոյն Անապատի բնակեալ՝ երկոտասան զիւզորէից, մէկ հազար տնուոր ծուխս և թէմ վիճակս, տալով օրինաւոր հրաժանագիր կոնդակաւ յորում հաստատեալ և զնաւաւարաց յարատեութիւնն։

Այս Անապատ է մայր ամենայն անապատաց, ևս և Կուտուցու, և Լիմու, որպէս նշանակեցաք և յատուկ պատմութիւն նորա ի մէնջ յօրագրեցելոյ, զի կրթեալքն ի ամին գնալով յայնկոյս, կարգադրեալ են զնոյն վանորայս, համաձայնին առ այս և շամշեան հատորքն։ Երեք եկեղեցիս ունի Անապատս Սեանու, յանուն սուրբ Աստուածածնի, սուրբ Կարապետի, և սրբոց Առաքելոց։ զՍուրբ Կարապետու եկեղեցին ասեն հիմնարկեալ ի սուրբ Լուսաւորչէ, Առաքելոցն ի Մաշտոց վարդապետէ, և զԱստուածածին յետ ժամանակաց ի Մխիթար վարդապետէ յատորոտ լերին ի տափարակ տեղւոջ։ միւս երկուքն ի գազաթ լերինն կղզոյն։ Եւ թէ որքան պատերազմունք եղեալ են յայն աշխարհ, այս միաբանութիւն ոչ է ցրուեալ և ոչ յումեքէ փնտսեալ, զի

թշնամիք ևս զսոսա անինչ և աղօթաւորս գիտելով (քէշիպէր) կոչեն զտեղին, և զայլ պատմութիւն սորին ի յօրագրութեան անպիտանիս տեսցեն ոչատահեալ բանասէրք: Մանաւանդ Շնորհա մեզ Տէրի Մանօթութիւն, որ Աստ է սկսեալ:

Մանօթութիւն Սուրբ Գեղարթի վանուցն:

Ի գաւառին Գառնոյ, որ ասի Գառնիպատար՝ ուրանօր է բերդ և Պալատ Տրդատայ թագաւորին Մերոյ, որոյ Աւերակքն կան ջայտօր ժամանակի ի վերայ Գաղաթաւօր լերին: Յայս կերտուածոց Արեւելեան կողման, կայ ձորակ մի քարածայռ բարձրաբերձ, ի մէջ ձորակի շրջապատ լեռանց են բազում փորածու կոփեալ սենեկանման Այրիք բնակարանք անձանց, յորս երբեմն բնակեալ են մենացեալ արք ճգնակիր կրօնաւորք: Եւ ի յաւարտ ձորակին է հիանալի վանք մի, յառաջնոցն կոչեցեալ Այրեաց վանք, վասն լինելոյ անդ յիշեալ փորածու Այրեաց, այսինքն Մաղարայից: Իսկ այժմ կոչի տեղին և վանքն Սուրբ Գեղարթի վանք:

Արդարեւ ասիլ կարենոր է վասն այս վանուցս՝ իբր մին ի յօթն հրաշից աշխարհի, Քանզի երեք մեծամեծ և բարձրագիտակ գմբէթաւօր եկեղեցիք ի մի յօդեալք, թէեւ առաջինն սրբատաշ գեղեցկայ յօրինուած, ըայց երկրորդ և երրորդն արտաքոյ մտաց ըմբռման, զի երկու եկեղեցիք ի վերայ միմեանց ամբողջ վիմէ միոջ տաշեալք և կոփեալք, առանց տղմոյ և կիր աւազոց միաձոյք, ի մէջ ներքին եկեղեցւոյ բղիւն ջուր բարեհամ և առողջարար, ոչ յաւելանայ և ոչ պակասի, այլ միշտ իբրեւ լին սփռեալ ծածկեալ կայ զյատակ եկեղեցւոյն, երկրորդ եկեղեցին ի վերայ նորա՝ արտաքուստ առանց սասիճանաց մուտ առնէ ի մէջ իւր, ի վերայ յինքննէ կոփեալ շորս հաստ և բարձր բոլորշի տեանց, իբր կառուցեալ գեղեցիկ գմբէթի նորա, սենեակ խուցք և խահարանք ևս սրբատաշ վիմակերտք:

Ի վերայ ամենայնի ողբալի ամայութեամբ զտաք մեք զսա ի 1828 թուին, երբ զհետ Հոգեհոռն Որդւոյ իմոյ Ազնիւ Թարատ Գանելիչ տեօլվէթովի զնացաք յերկրպագութիւն Սրբացեալ Տաճարացս զենմամբ զառանց, զի զտաք զնա անմարդարնակա, անդուն և անպատասխար՝ լքեալ յամենայն խնամողութեանց մարդկանց, բնակարան անասնոց և գազանաց:

Իսկ թէ զխմրդ սա կոչի այժմ սուրբ Գեղարթի վանք, Աւանդի ի յասմավուրս տալեալս ի Իգ. զեկտեմբերի, թէ սուրբն թաղէոս Առաքեալ ունէր ընդ իւր զԳեղարթն Աստուածամուխ, որով առնէր նշանս մեծամեծս, և փարատէր զամենայն շար ախոս հիւանդութեանց: Եւ Վարդան աշխարհագիր ասէ, ի կողմն գառնոյ է և

Այրի վաճառք, ուր կայ գեղարթն Աստուածամուխ:

Այս երկու վկայութիւնք, հետախոյզ հնախօսից և նարդի բանասիրաց, բաւական զովացուցիչ առարկայք են, թէ ոչ: Եւ ես ճշմարիտ հրաշագործութիւնք Սուրբ գեղարթին, պատահողք ընդարձակ օրագրութեան իմոյ քաղեսցեն անտի, և զթերին ի մէջ մնացեալ, հարցցեն ցՀարս Աթոռայնոց, ցՄերս և ցԻմաստունս:

Մոզնոյ Վանքն եւ Շրջագայի Նոտին:

Վերադարձեալ զնացաք ի կողմն Աշտարակու ի Կարրիպատար ասացեալ տեղին, ուր է Մոզնոյ սուրբ Գէորգ կոչեցեալ վանքն, տանարն սրբատաշ, հոյակապ, դեղեցկաձև զանգակատամբ: Եւ խուցք Արեղեաց, նոյնպէս քարաշէնք, թէև փոքերք և անշուք: Ունի շափաւոր պարտէզ մերձ վանուցն յԱրեմտեան կողման եկեղեցւոյն, յորմէ յառաջագայի վանականաց խաւարտեղէն և այլ պիտոյք:

Երկու Արեղայք, նոյնքան դպիրք պաշտօնակատարք, կան անդ, երկրագործութեան մշակք, եղինք, և այլ պանարեղէնք, նոյնպէս և Այգի մի բաւական ի պէտս նոցին: Հռչակաւոր Վանք է այս՝ անպակաս երթ և եկ ուխտաւորօք արդիւնաւորեալ, բայց Աթոռային կառավարութիւն, ոչ թողու ի վանս այս գլխաւոր կառավարիչ, կամ Առաջնորդ, զի արդեանց աւելորդն ի միաբանից և ի մշակաց առցեն յԱթոռն և կամ յառաջին եպիսկոպոսի միոյ յանձնեն զաւելացեալ արդիւնան և նա նստեալ ընդ համապատիւ ընկերակիցսն յԱթոռունակ վանքն, խրախութեամբ վայելեն զՅերմեոանդ նուէրս բարեպաշտ ուխտաւորաց:

Իսկ եթէ կամեցողութիւնք Վեհազունից շուրջ զօգտակարաւ Ազգին պատաղէին, Ապահովութիւնք այս տեղեաց, քաղցրութիւնք օգոցն, կարկաշտնոս բարեհամութիւնք ջրոց, արդիւնաբերութիւնք երկրին և ժողովրդոց՝ անտարակոյս խոստանան հարիւրաւոր մերադն ուսումնասէր մանկանց, վարժարանի և օրինաւոր Համալսարանի ծախուց և պիտոյից ընդ մեծի մասին լինել օգնական:

Մերձ այս վանուց յերկու վերստ բացակայութեան կայ հանգուցեալ վանք մի սուրբ Սարգիս անուամբ, ուր ասեն լինել մի ի յատաննաց սրբոյնն: Փլատակքն Կարրոյ նոյնչափ մերձաւորութեամբ կայ առընթեր Մուղնւոյն, յորում այժմ դադթականք Պայագիտու առնեն զշինուածս քնակութեանն խրեանց:

Ոչ են հեռի ի սոցանէ հռչակաւոր զարմանաշէն Սաղմոսավանք, և Յօհաննավանք ասացեալքն, ըստ Զաքարիայ պատմութանի, իբր Աղէն վարժարանն մերադնէի, նարդիս առանց խնամակալութեան վեհից, յողբս շարժեն դտեսօղսն աւերակ անասնա-

քնակութեամբք իւրեանց, թերեւ ի նոր գաղթելոց մարդարնակ եղեալք, լցցեն զբաղձանս մերազն բանասիրաց ամենապատշաճաւորութեամբ տեղւոյն, թէև նախասահմանութիւն վերին ի յաւիտեանց տնօրինեալ է այս ունակ բարեբաղդութիւն Ազգի մերոյ:

Աղբիւր Սրբոյն Յակոբայ:

Դարձ մեր արարեալ հանգիստ գտաք ի ներքոյ Մասիս լեւրին յանուն սուրբ Թատուածածնի կառուցեալ փոքր և անշուք վանս, սուրբ Յակոբայ վանք կոչեցեալն, որ ի ստորոտն Մասսի, ի ծորակին յայնմիկ, ուր ի դարնան սկսանին հոսիլ ջուրց ի լեւրանցն Մասսայ օր ըստ օրէ առատութեամբ՝ մինչև հեղեղաց մեծաց բղխիլ անտի, ոռոգանել զայգի և զարտորայս Արկուոյ գեղջն, ջուր վանուցս յամառայնին ընձեռէ գետս այս արտականոն առատութեամբ, և ընդհակառակն, ոչ ունելով մերձ ինքեան ակն ջրոյ, կամ աղբեր, ի ձմերայնին իսպառ կարօտ գտանի ջուրց, հալլեն զձիւնն, և այնպիսի ջրով հոգան զպէտս մարդկանց և անասնոց:

Աստ ճանճք, և Մոծակք ոչ ունեն ինքեանց զանդորր տեղի, ապահովէ ըստ ամենայնի: Յարեմտեան կողման վանուցս է ի բացուստ երևեալ՝ լեռն մի մեծ, բայց մերձ նորա գնացողք գտանեն զնա բոլորովին ամբողջ սառուց, հատանեն կացնաւ, և ի գործածեն յամառայնի, ուստի ի միջաւուրն յանկարծ բղխմամբ առատացուցանէ զգետն: Ի մէջ սառուցի լեռանս գտանեն որթունք, որք կոչեն զիւլալք, որոց մինն, սառուցանել կարէ 20 կամ 30 հօխայ ջուրս, որպէս զսառցաջուրս լինդ վերսից հեռաւորութեամբ ընդ գառ ի վեր Մասիս լեւրինն, է և Աղբիւրն Սրբոյն Յակոբայ, բարեհամ և հրաշագործ, որք ի ժամանակս Մարախից տարեալք աստի ջուրց ի կարևորէ տեղիս, երամովի ժողովին թռչունք, պատերազմեալք ընդ մարախից՝ սպառեն զնոսա. որպէս ի 1825 ամի Տեառն, ի Տփլիս քաղաք փորձիւ տեսին ուսումնական և աստիճանաւորք ուսաց զայս զարմանալի հրաշագործութիւն, գալտեամբ սուրբ Յակոբայ աղբեր ջրոյն ի Թիֆլիզ, և նովաւ Սվրէճըխ ասացեալ թռչնոց երամ երամ ժողովիլ և պատերազմին ընդ մարախից: Վասն որոյ մեծ կուսակալն ժամանակին եռմուռն զայս հրաշագործութիւն հրամաեաց և գազեթիւք հրատարակեցին յամենայն ուրեք:

Մէկ արեղայ վանահայր լինի այս վանուց իւր մշակօք, ապարդիւն է տեղին, Արկուոյ գեղջ տրօքն կառավարի:

Բ. Վ. Ա.

(Շարունակելի)